

РЕЗЮМЕТА НА ПУБЛИКАЦИИТЕ

доц. д-р Хитко Стефанов Вачев

Проблеми на приемствеността и промените в църковната архитектура на село Арбанаси. – В: Актове на Втори международен конгрес по българистика. Изобразително изкуство и архитектура. Т. 16. София, 1988, 157–163.

Историческите паметници в с. Арбанаси отдавна будят интерес сред изследователите на българската култура и изкуство. По-значителната част от публикациите са посветени на проблемите на жилищната архитектура. Проучванията посветени на църковното строителство, на този етап все още не изясняват в пълна степен логиката на развитието му, а проблемите на приемствеността определено остават на заден план. Окончателен отговор на тези проблеми може да бъде получен едва след комплексно проучване на съответните паметници. Отчитайки нивото на досегашните изследвания във фокуса на вниманието са поставени някои проблеми на приемствеността и промените в църковната архитектура в Арбанаси. Установява се, че почти идентичното планово решение на отделните постройки е резултат на една и съща архитектурна концепция, реализирана през XVII в. Неин първоизточник се открива в архитектурата на редица църковни постройки от епохата на Второто българско царство, намиращи в столичния Търновград. По отношение на плановете решение на храма „Св. архангели Михаил и Гавраил” е изказано виждането, че той представлява транскрипция на средновековна кръстополна църква. Пластичната трактовка на някои от фасадите на църквите и търсенето на колоритния ефект от съчетаването на разнородни строителни материали показва определена приемственост със строителните и художествени решения от предходната епоха. Наред с това в църковните постройки от Арбанаси се констатира определени заемки и влияния от жилищната архитектура в селището. Осезателна промяна спрямо предходната епоха се установява по отношение решението на олтарното пространство. То се отделя от това на наоса и по този начин се акцентира дърворезбената иконостасна преграда. От своя страна тя прераства от декоративен в архитектурен елемент, който влияе на цялостното интериорно решение. Изводът който се налага на този етап на изследване е, че традициите и промените в арбанашките църкви са в диалектично единство, продиктувано от законите на вътрешното развитие.

Паметник на стеатитовата пластика от Търновград. – Векове, 3, 1990, 63–68.

При археологическото проучване на югоизточната част на крепостта на Царевец, в добре датиран пласт с материали от края на XII в. е открит фрагмент от стеатитова икона. Тя е изработена в нисък релеф чрез отнемане на фона. Съдейки по оцелелите части, върху иконата са представени фигури на светци-войни в цял ръст. Релефът на лицата и евентуалните буквени означения около тях не са запазени. Издължено решението пропорции, маниерът на отнемане на фона, многопластовото пластично представяне на доспехите, плавният ритъм на движение на ръцете носят стилистичните белези на изкуството на Комниновата епоха. Към такава датировка насочва и археологическата среда в която е открит паметникът. Вероятно върху иконата са изобразени особено почитаните във Византия, Балканите и Русия светци войни Георги, Димитър и Теодор Стратилат или Тирон, а иконографският сюжет е „Короноването на

светите войни с мъченически венци от Христос”. Паметникът има иконографска и стилова близост с редица паметници на стеатитовата пластика от XII в. Особено близки са аналозите с известната стеатитова икона от Херсон, върху която са представени светците войни Димитър, Георги и Теодор. Техничко-стилистичните характеристики и иконографското решение на иконата от Търновград дават основание да се предположи, че тя е работена в някое от ателиетата на Константинопол.

25 декември 1681 г. църквата „Рождество Христово” в Арбанаси. – Наследство, 1, 1991, 21–30.

Рождество Христово е патронния празник на храма „Рождество Христово” в Арбанаси. През 1681 г. неговата стенописна украса придобива вида, в който е достигнала до наши дни. Изпълнението ѝ става на етапи, като началото на зографските дейности е поставено още в края на XVI в. В настоящото изследване е направен опит да се надникне в процесите на взаимодействие между архитектурна среда и живопис от една страна и взаимоотношенията им с реалния човек, живял в Арбанаси през XVII в. Арбанашкият храм е един от най-ярките пример за синтез между архитектура и живопис. За да могат богомолците да достигнат до вложените в архитектурата му идеи в художествения облик на паметника са включени и другите изкуства. Благодарение на своите изразни средства и образен език изобразителните изкуства стоят най-близко до емоционалната сфера на човешката психика и правят зрителя възприемчив към идеите, които произведението иска да му внуши. Представените във вътрешността на „Рождество Христово” тематични цикли са илюстрация на стремежа, в отделния човек да бъдат формирани представи за начина на живот, които са тясно обвързани с препоръките и възгледите на Църквата. Фактически за богомолците зографисаните стени на храма са своеобразна илюстрирана библия, която въздейства с непосредствената си емоционалност и постига сигурно целта си. Допълнително въздействие оказва и художественото решение на илюстрациите на 149 и 150 Давидови псалми. Тези сцени са много жизнено представени и представляват своеобразна проекция на редица неща от живия живот – облекло, музикални инструменти, танци. В контекста на казаното, специално внимание е обърнато на посланията на сцената „Суетния живот в лъжливия свят” и т. нар. Колело на живота и връзката им с ктиторския портрет над входа на параклиса „Св. Йоан Предтеча”.

Приписки от XIX в. върху богослужебни книги от Елена. – Известия на Исторически музей Велико Търново, VI, 1991, 45–49. (съав. П. Зафиров).

В настоящото съобщение са обнародват за първи път приписки, нанесени в две богослужебни книги. Информацията която те носят уплътнява картината на живота в гр. Елена през 60–80 –те години на XIX в. Едната книга е Евангелие от 1829 г., печатано в Москва. Размерите на облечените в кожа дървени корици са 19,2 x 12,3 см. Съдържа 263 листа. На лист 14 и 214 има две гравюри, на които са представени съответно евангелист Матей и Разпятие Христово. Приписките са нанесени върху празните полета на вътрешната част на кориците и последните листове на книгата. Две от тях са писани през 1831 и 1866 г. Те съобщават за начина на придобиване на Евангелието от свещениците поп Николица и поп Христо и заплатените за целта суми. Третата приписка има дата 1877 г. По своето съдържание тя представлява своеобразна хроника на военните действия свързани с освобождението на гр. Елена по време на Руско-турската война от 1877/1878 г. Най-късна в хронологическо отношение е приписката от 1881 г. Тя съобщава за атентата срещу руския император Александър II,

извършен от организацията „Народна воля“. Втората книга е Вехт завет – Част втора и съдържа 365 листа. Отпечатана е в печатницата на А. Минасов в Цариград през 1862 г. Приписките са нанесени по вътрешната част на кориците и първите празни листи. Като дата някои от тях предхождат годината на отпечатване на книгата. Приписките документират природни катаклизми и бедствия, както и събития отразяващи всекидневният живот в Елена между 1837–1874 г.

Някои виждания по проблемите в една хипотеза (М. Харбова. Научна хипотеза за Арбанаси (старинното Загорие) като елемент в структурата на старопрестолния Търновград. – Известия на Исторически музей Велико Търново, VI, 1991, 37–44.

В няколко свои публикации М. Харбова лансира интересна хипотеза относно връзката на старинното селище Арбанаси и столицата на Второто българско царство Търновград. На базата на архитектурно-исторически данни, лични градоустройствени проучвания, архитектурно-строителен анализ на каменните къщи и църкви тя счита, че: архитектурно-градоустройствената структура на Търновград сравнена с тази на Загорие (Арбанаси), показва неделимостта на селището от престолния град; старинната улична мрежа с каменни зидове на къщи и църкви, показваща на места подчертано средновековен характер, определя в най-общи линии границите на отделни феодални владения; в чертите на феодалните владения има два характерни елемента – укрепена каменна къща и принадлежаща към нея еднокорабна култова сграда, която по вероятност е служела за семеен параклис. Използвайки същите изходни данни, послужили на М. Харбова за изграждане на нейната хипотеза, представям своето виждане по проблема. На първо място са изложени сериозни аргументи опровергаващи напълно виждането, че през епохата на българското средновековие селището е носело името Загорие. В писмените извори от епохата на османското владичество името на населеното място е Арбанаси (Арнабуд, Арнауткьой, Арванитохори), което означава селище на албанци. Няма никакви писмени и археологически данни за съществуване на обща фортификационна система, обхващаща селището, която да действа като неделима част от сложната военноотбранителна система на столичния град. Църквата „Рождество Христово“ и т. нар. Поппанайотова къща наистина имат пространствена и функционална връзка. Тя обаче не е резултат от хипотетичната им принадлежност към феодално имение, а защото до 1798 г. Поппанайотовата къща е метох на манастирите в Ерусалим и Атон и по тази причина се намира в дворното пространство на църквата. Архитектурните особености и епиграфски паметници категорично сочат, че изграждането на първоначалните ядра на арбанашките църкви става през епохата на османското владичество, а не във времето на Второто българско царство. В заключение са представени и сведения черпени от официални османски документи. От тях става видно, че селището възниква в края на XV – началото на XVI в. В резултат на статута си и получените привилегии то се превръща във важно търговско-откупваческо средище. Жителите на Арбанаси не са наследници на български боляри, доказали собствеността си, а носители на космополитна балканска култура, без ярко изразено народностно съзнание, но с подчертана принадлежност към православието.

Опит за тълкуване на изображенията върху един капител от Царевец. – В: Приноси към българската археология. Т. I. София, 1992, 146–151.

При археологическите проучвания на Двореца на българските владетели на хълма Царевец в Търново е открит капител с релефна украса и монограм на цар

Михаил Шишман. Според досегашните изследвачи, този капител се свързва с дворцовата църква и е свидетелство за преустройството и по време на управлението на цар Михаил Шишман (1323–1330). В настоящото изследване е изказано по-различно виждане. То се базира на детайлен анализ на археологическата среда в която е открит паметникът. Установява се, че капителът и останалите намерени с него материали с църковен характер произхождат от сграда II, за която е установено че е служела за жилищен тракт на царското семейство. Сградата е твърде отдалечена от дворцовата църква, което дава основание да бъде изказано виждането, че капителът не произхожда от нея. Малките му размери и характерът на средата в която е открит говорят, че той принадлежи на помещение с култов характер, вероятно параклис, намиращ се в жилищният тракт на Двореца. Установява се, че между представените върху трите страни на капитела изображения съществува подчертана обвързаност. На тази база и историческите извори от първата половина на XIV в. е изказана хипотезата, че изображения са отражение на реални политически събития от 20-те години на XIV в. и участието в тях на цар Михаил Шишман.

За някои аспекти на взаимодействие на българската църковна архитектура и ислямското строителство през XV – XVII в. – В: Турските завоевания и съдбата на балканските народи, отразени в исторически и литературни паметници от XIV – XVIII век. Велико Търново, 1992, 152–160.

За отношенията между българската и официално налаганата мюсюлманска култура са характерни противопоставянето и отрицанието, като същевременно са неизбежни и процесите на взаимодействие. Те са отразени най-пълно в общественото строителство на българите, което през XV–XVII в. се развива основно в рамките на църковната архитектура и манастирското строителство. Първият фактор, който оказва въздействие върху процесите на взаимодействие е политиката на религиозна-дискриминация, насочен с особена сила срещу организационно-обредната страна на християнството. От гледна точка на идеологическия замисъл заложен в архитектурните паметници, християнските и мюсюлманските култови постройки имат значителни различия. Мюсюлманската архитектура е създадена за нуждите на една елитарна държавна система. Тя символизира тържеството на исляма, несъкрушимостта на султанската власт. Освен като пропаганден мюсюлмански център, джамиите изпълняват функциите на своеобразен назидателен паметник в структурата на селищата. След завладяването на българската държава църквата се откъсва от нея, преставайки да бъде изразител на официалната идеология и на самата идея за държавна власт. Това слага отпечатък върху архитектурно-пространственото решение на християнските култови постройки. В тях се наблюдава ярко изразен процес на обезличаване на обемните решения и заемки на форми от жилищната архитектура. Като цяло християнското строителство има подчертан народно-религиозен облик. Наред с процесите на отрицание, в някои отделни паметници се констатират и такива показващи взаимодействие. Те са илюстрирани с два примера от декоративното решение на църквата „Св. Никола” в с. Сеславци и фасадите на храма „Св. Богородица” в Бачковския манастир. Изводът който се налага е, че някои архитектурни и декоративни решения съзнателно са заимствани с оглед търсенето на символика с идеологическа цел. В заключителната част от изследването са разгледани въпроси свързани с генезиса и влиянията, които изпитват съответно християнската и мюсюлманската храмова архитектура. Изказано е виждането, че преди завладяването на Константинопол, вероятно и български църковни паметници са оказали влияние при формирането на стиловия облик на мюсюлманските култови постройки.

За лекарите, аптекарите и някои лекарствени средства през XVI – XVIII век. – В: Сборник на международна здравна фондация „Св. Пантелеймон”, 1992, 66–75.

Пътеписите на западноевропейските пътешественици преминали през земите на Балканите в периода XV–XVIII в. са ценен източник на информация за миналото на балканските народи. Отсъствието на пределна точност в тях се компенсира с непосредствеността им, характерна за всякакъв вид свидетелства на очевидци. Особено ценна е информацията, когато тя се отнася за проблеми с които пътешествениците са професионално свързани. Чудесен пример в това отношение са свидетелствата на 12 английски пътеписци, които по образование са лекари и ботаници. Използвайки информацията оставена от тях, както и тази на пътешественици от други народности, в настоящото изследване обръщам внимание на някои въпроси свързани със състоянието и развитието на медицинската професия в Османската империя. За целта са използвани писмените свидетелства на Пиер Белон дю Ман, Ханс Дерншвам, Стефан Герлах, Джон Бърбъри, Джон Ковъл, Франсоа Пуквил, Джоузеф Карлайл, лейди Мери Уърли Монтегю. Към това са прибавени и данните която носят някои археологически артефакти и по конкретно оловните капачета за териак. Изследването няма претенции да изчерпи всички проблеми свързани с историята на медицината, а по-скоро е опит да се очертае кръгът от проблеми, които ще бъдат проучвани в бъдеще.

Средновековната крепост „Ряховец” при Горна Оряховица. – Известия на Историческия музей Велико Търново, VII, 1992, 7–40. (съав. Й. Алексиев).

Крепостта „Ряховец” е разположена на 7 км северозападно от днешният град Горна Оряховица. Писмени сведения за нея оставят Георги Пахимер и Михаил Бехайм. Важни приноси за историята на крепостта правя в своите изследвания Карел Шкорпил, Ал. Кузев, М. Харбова. Допълнителна светлина върху нея хвърлят резултатите от проведените археологически проучвания. Те са съсредоточени в два основни сектора: крепостни стени и южно подножие на крепостта. Установява се, че „Ряховец” е защитена с крепостни стени от изток, запад, север, а от юг естествените дадености на терена не налагат допълнително укрепяване. Към вътрешността на крепостта водят три порти: главна (в югоизточния сектор), северна и западна. При проучванията са разкрити техните архитектурни останки, установена е плановата им схема и са регистрирани различни строителни етапи в хронологическите граници между XI – средата на XV в. В централната част на северната крепостна стена е проучена мощна бойна кула. Въз основа на получените резултати е изказано виждане за обемното решение на портите, кулата и крепостните стени. Цялостното решение на крепостта е разгледано в светлината на средновековните принципи на фортификация, като са открити оригиналните моменти в приложената композиционна схема. В южното подножие са разкрити останки от няколко жилища, обитавани в периода IX – X в. Впоследствие върху терена на който те се намират, се развива некропол функциониращ през XII – последната четвърт на XIII в. В отделен каталог са представени артефактите открити в крепостта, подградията и некропола (керамика, оръдия на труда, оръжия, накити). На базата на подемния материал и разкритите архитектурни останки е очертана стратиграфията на културните напластявания. Изказано е виждане, което на етапа на проучванията има повече предварителен характер, че „Ряховец” може да бъде

разглеждан според типологията на Д. Поливянни като средновековен град от пета група. Това са населени места, които нямат ярко изразена търговско-занаятчийска дейност и се характеризират в изворите като крепости.

Бележки върху архитектурата и датата на църквата „Св. Атанас” в Горна Оряховица. – Известия на исторически музей Велико Търново, VIII, 1993, 137–144.

Църквата „Св. Атанас” е разположена в югоизточната част на съвременния град Горна Оряховица. Около нея се намира некропол, в който са запазени няколко надгробни паметника от XIX в. Към настоящият момент храмът не е бил обект на самостоятелно проучване. В изследването си посветено на еднокорабната и кръстовидна църква по българските земи Н. Мавродинов, отбелязва в кратка бележка, че храмът най-вероятно датира от последните десетилетия на XIV в. Впоследствие това мнение безкритично се повтаря и от други изследователи. На базата на резултатите от проведените археологически проучвания и интерпретация на документални сведения е предложено ново виждане върху датата на издигане на храма и архитектурното му решение. Установява се, че датата на изграждане на паметника не може да бъде по-ранна от края на XVI в. Пластичното решение на фасадите се явява реминисценция на художествените решения, прилагани по фасадите на сградите от епохата на Второто българско царство. В подкрепа на предложената датировка се явяват използваната строителна техника, решението на олтарното пространство и осветлението на апсидната конха, наличието на умивалня за църковна утвар, разположена в североизточния ъгъл на храма. При археологическите проучвания са разкрити и архитектурните останки на открита Г-образна галерия, която е обхващала църквата от юг и запад. По своето планово и композиционно решение църквата е почти напълно аналогична с издигнатите през първите векове на османското владичество църковни постройки в Арбанаси. Документалните свидетелства за историята на град Горна Оряховица правят напълно обяснимо появата на християнския храм „Св. Атанас” през XVII в.

The pros and cons of a new interpretation about the problems of the bulgarian religious architecture. – Известия на Исторически музей – Велико Търново, VIII, 1993, 171–178.

Изучаването на църковната архитектура и живопис в българските земи през XV – XVII век е неправомерно подценявано от историците на изкуството в Европа. Тази констатация става по-разбираема, когато се изясни, че става дума за съществуването и развитието на християнското изкуство в границите на една войнстваща мюсюлманска държава. Опит за запълване на така очертаната празнина в западноевропейската историография прави холандският учен Майкъл Кийл с един труд посветен на изкуството и обществото през турския период. В настоящата работа са представени бележките ми върху вижданията на М. Кийл по проблемите на българската църковна архитектура от XV–XVII в. Холандският учен започва своите бележки по въпроса с постановката, че българското християнското изкуство през османския период е с по-ниско качество от която и да е друга страна, защото наследената художествена практика, стандарт и форми на технология са с ниско ниво още от времето на Второто българско царство. По отношение на именно тази постановка имам сериозни възражения и с няколко примера илюстрирам предубедеността на автора, която е породена от идеята му на всяка цена да докаже една предварително избрана теза. С

други примери аргументирам странната селективност на М. Кил при подбора на паметници от българските земи от XIII в., които той сравнява с паметници от Моравска Сърбия създадени в края на XIV – началото на XV в. Опровергани са и неговите виждания изказани по отношение на естетическия критерий на управляващите дворове. В настоящата работа са отчетени и приносните моменти в работата на М. Кийл и основателната критика, която той отправя по отношение на някои клишета вкоренили се в българската историография. Специално внимание е обърнато на неговата хипотеза за датировката на църквата “Св. Георги” в Арбанаси и атрибутирането на стенописите в нея. Приведени са убедителни доказателства от моя страна, че техен автор не може да бъде Никола, синът на най-известният майстор на албанската следвизантийска живопис Онуфрий от Елбасан от XVI в., защото стенописите в “Св. Георги” са от началото на XVIII век.

За съдбата на Трапезица в периода на османското владичество. – Известия на Исторически музей Кюстендил, V, 1993, 269–273.

В настоящото изследване е предложена хипотеза за съдбата на крепостта Трапезица в периода на османското владичество. Тя е изградена на базата на интерпретация на съществуващите исторически извори и регистрираните архитектурните особености на няколко църковни постройки, намиращи се в крепостта. Въз основа на сведенията, съдържащи се в Разказ за пренасяне на мощите на св. Иван Рилски писан от Владислав Граматик, Краткото житие и похвално слово на Иван Рилски от Димитър Кантакузин и изследването ми върху завладяването на Търново през 1393 г. считам, че Трапезица е капитулира при условия близки до известните „Условия на Умар”. В подкрепа на това се явяват някои архитектурни решения и елементи регистрирани при църкви № 10, 14, 18. Става дума за вида и големината на притворите, наличието на умивални за ритуално измиване на църковна утвар и използваните строителни техники, които носят белезите на архитектурата от епохата на османското владичество. На този етап на проучване няма категорични данни кога окончателно прекъсва обитаването на Трапезица, но може да се предполага, че това става по времето на Второто Търновско въстание през 1686 г.

Късносредновековни църкви в град Горна Оряховица (архитектурен образ и социална обусловеност на композиционната им форма). – В: Сборник Ряховец, Велико Търново-Горна Оряховица, 1994, 133–141.

От втората половина на XVI в. насетне Горна Оряховица е част от вакъфа на великия везир на Османската империя Рюстем паша, заедно със Арбанаси, Лясковец и Долна Оряховица. Привилегиите, които получава селището го правят притегателен център за населението от казата. Документите сочат отчетлива тенденция към нарастване на броя на християните живеещи в него. Към края на XVII в. Горна Оряховица има подчертан облик на голямо земеделско селище с явна тенденция на развитие към търговско-занаятчийски център. В резултат на тези благоприятни условия в Горна Оряховица са издигнати две християнски храмови постройки. Това са църквите „Св. Атанас” и „Св. Никола”. Данните от археологическото проучване на храма „Св. Атанас” сочат, че той е издигнат през първата половина на XVII в. В края на XVII – нач. на XVIII в. към него е пристроена открита галерия, в която са оформени скамейки за сядане на богомолците. Появата на този обем в храма „Св. Атанас” се свързва с влиянието на архитектурното решение на църквите в Арбанаси и най-вече това на

съборния храм „Рождество Христово”. Наред с това има и други фактори, които стимулират изграждането на разглеждания архитектурен обем. През разглеждания период наред с чисто религиозните си функции, храмът придобива все по-голяма роля в социалния живот на обществото. Под натиска на обществената необходимост се появяват различни архитектурни форми, една от които са пристроените галерии към вече съществуващи църкви. Появата им е засвидетелствана в различни части на Балканския полуостров. На базата на всичко това е направен изводът, че появата на галерията в църквата „Св. Атанас” е резултата на сложното преплитане на социално-обществената необходимост от една страна и готовия архитектурен модел реализиран в арбанашките църкви.

Археологически проучвания на крепостта Ряховец. – В: Сборник Ряховец. Велико Търново- Горна Оряховица, 1994, 77–101.

В настоящата статия са представени актуалните резултати от археологическите проучвания на крепостта Ряховец в двата основни проучвани сектора: сектор I – крепостни стени, главен вход, северна и западна крепостна порта и сектор II – южно подножие на крепостта. Проследени са основните етапи в изграждането на фортификационните съоръжения (кула, крепости стени, порти). Установено е, че тяхното изграждане става в края на XII в. Впоследствие частични преправки са извършени в началото на XIV в. Засвидетелстван е строителен период от края на XIV – XV в. който съвпада с писмените сведения според които, след завладяването на Търновград на Ряховец има турски гарнизон. Той е стационариран там до 1444 г. когато крепостта е превзета и разрушена от войските на Втория кръстоносен поход на Владислав III Ягело. Разкритите жилища, разположени в подградието на крепостта, на базата на открития в тях подемен материал датират от периода IX – XI в. Освен некрополът разкрит в южното подножие на Ряховец, е установено наличието на още два некропола. Единият от тях е проучен частично през 1965 г. от Богдан Султов. Откритите материали свидетелстват, че той функционира през периода XII–XIV в. Другият некропол се намира около напълно разрушената през XV в. църква на южния нос на възвишението върху което е крепостта. В вътрешността на постройката е установено наличието на два изсечени в скалата гробове. Погребенията в тях са извършени около средата на XIV в. Разположението им дава основание да се предполага, че скелетните останки на двата индивида от мъжки и женски пол открити в тях принадлежат на ктиторите на църквата.

За тълкуването на един надпис от църквата „Св. Георги” в Арбанаси. – В: Палеобалканистика и старобългаристика. Първи есенни национални четения „Професор Иван Гълъбов”. Велико Търново, 1995, 171–177.

В труда си посветен на изкуството и обществото в България през турския период, холандският учен Майкъл Кил предлага нова хипотеза за авторството и датата на стенописите в църквата „Св. Георги” в Арбанаси. Той счита, че автор на стенописната украса е майстор Никола, син на най-известният майстор на албанската поствизантийска живопис Онуфрий от Елбасан. Споменатият автор отбелязва, че името на Никола и неговият сътрудник Йоан са упоменати в надпис от 1561 г., който е разположен сред фреските. Изводът който следва е, че църквата „Св. Георги” е един от най-ранните представители на култовата архитектура в селището, а запазените фрески

дават възможност да се допълни картината на стиловите особености на живописиста от XVI в. Действително от църквата „Св. Георги“ произхожда надпис в който е упоменато името Никола, но той има съвсем друго съдържание, дата и местоположение. Изписан е върху шурцовия камък на един от прозорците и има следното съдържание: „1661 месец юни 2 Николаос Йоану“. Установява се, че върху лявата страница на друг прозорец е неговото продължение, което гласи: „от град Янина“. Анализът на епиграфския паметник, категорично сочи, че Никола е син на Йоан, има връзка с град Янина, а годината е 1661 г. Тези, както и редица други факти, категорично опровергават хипотезата на холандския учен М. Кил. На база информацията която носи надписа, сведенията за природни катаклизми, изследванията върху архитектурата на църквата, запазеня мебелиар с дарителски надпис и данни за демографските процеси в Арбанаси е предложено ново виждане върху строителната история на паметника. Първоначалното му издигане става през XVII в., преди 1649 г.и е разрушен през 1660 г. През 1661 г. са извършени действия по възстановяването му, а окончателното му изграждане и полагане на стенописната украса е завършено в 1710 г.

Една хипотеза за налагането на двуглавия орел като царска инсигния в средновековна България. – В: Бог и цар в средновековна България. Пловдив, 1996, 221–226.

Двуглавият орел е един от най-разпространените мотиви в средновековното декоративно изкуство, емблематика и хералдика. Приема се, че в XIV в. той е бил използван като царски знак. Появата му се свързва с цар Михаил Шишман и брачния му съюз с представителка на династията на Палеолозите, на които двуглавия орел е емблема. В настоящото изследване е представено виждането, че по-скоро двуглавият орел става царски знак на българския владетелски двор по причини имащи отношение към Михаил III Шишман и амбициозната му външнополитическа програма. В годините на царуването си българският цар подхваща отново идеята за военна и политическа хегемония на България на Балканския полуостров. Възползвайки се от гражданската война във Византия, той проявява претенции за част от бащиното наследство на съпругата си Теодора, сестра на Андроник III. Историческите извори сочат, че българският цар се титулува василевс. Проекция на тези претенции е появата на двуглавия орел върху капител открит при археологическите проучвания на Двореца на българските владетели в Търново, на който е и монограмът на българския цар. Анализът на съществуващите исторически документи и появата на двуглавия орел върху дрехата на сина му деспот Михаил, представен в ктиторския портрет от църквата „Св. Богородица Елеуса“ в с. Долна Каменица дават основание да бъде изказано виждането, че двуглавия орел става царски знак преди брака на Михаил III Шишман с Теодора през 1324 г. Вероятно той го налага, намирайки го като най-подходящ символ на амбициозната си външнополитическа програма. В подкрепа на това се явява обстоятелството, че при брака на Михаил Асен с Мария през 1338 г. българският владетел получава от тъста си обувки с изображение на двуглав орел. По този начин Андроник III всъщност узаконява нещо, което вече съществува в българския владетелски двор от времето на Михаил III Шишман.

Социална функция на енорийският храм през XV – XVII век. – Известия на Исторически музей Велико Търново, XI, 1996, 175–205.

В условията на османското владичество църковното строителство се наблюдава своеобразен феномен по отношение мястото и ролята на християнската църква. Нейната значимост в живота на българското общество нараства независимо от това, че позициите ѝ са силно разклатени, а материалните възможности доста ограничени. Процесът на спойка между народ и църква сполучливо е дефиниран като „демократизиране на църквата”. Този процес закономерно има отражение върху конкретната роля на енорийския храм в живота на тогавашното население.

Църковният храм – от фермана до освещаването

През епохата на ранните векове на османското владичество овакантените функции от страна на държавата и господстващата класа по отношение строителството и издръжката на енорийските храмове са поемат съзнателно и доброволно от някои социални институции. Тяхната фона е разгледана на фона на конкретната демографско картина в териториите намиращи се под юрисдикцията на Търновската митрополия. Отчетени са спецификите, които имат социалните институции в града и селото. Разгледан е целият процес от получаване на фермана с който се разрешава строителството на християнски храм и ролята на различните институции в него. Представени са факти, които показват, че определяща черта на църковната благотворителност през епохата е все по-утвърждаващите се уедрени форми на дарителство. Констатира се, че в някои от градските центрове и селищата с по-специален статут се запазва традицията на фамилно ктиторство.

Защитата на църковния храм

В ценностната система на християните храмът, който е „дом божий” е поставен наравно със собствения му дом. Всякакъв вид посегателство върху църквата е равносилно на посегателство върху личния му имот. В условията на съществуващите верски сблъсъци обществото разработва цяла система от мерки за опазването му. Разгледани са различните форми осигуряващи физическата защита на църквите, както и мерките от магическо-апотропейно естество. Наред с това храмът е разгледан и като субект, носещ защитни функции.

Човекът и храмовото пространство

В многовековната си непрекъсната дейност църквата осигурява постоянно въздействие върху съзнанието на християните с помощта на различни средства – църковна проповед, живопис, книжовна дейност. Като философска институция тя обхваща всички аспекти на личния и обществен живот. За да могат вложените в архитектурата на християнския храм идеи да достигнат до мирянина, се налага включването на други изкуства в художествения образ на паметника. Специално внимание е обърнато на новите исторически задачи, които получава стенната живопис през епохата. Реализацията им е постигната чрез включване на патриотични мотиви (изображения на български светци и мъченици, отрицателни персонажи в религиозните сюжети, белязани с атрибути от мюсюлманското облекло, образи на светци-войни, възприемани като отмъстителни). Отчетени са промените които настъпват в ктиторския портрет, който постепенно се превръща в религиозна картина с портрети.

Всекидневието на християните и храмът.

По редица съображения, през разглеждания период християнската църква дава приоритет не толкова на миогледната религиозност, колкото на морално-наставяващата и обредно-ритуалната. Енорийският храм, възприеман като елемент от ежедневието среда, също търпи промени вследствие на тези тенденции. Разгледана е неговата естествена роля, която той играе при ритуалните действия, съпровождащи

седемте тайнства на християнската църква. Отчетени са новите функции които църковната постройка започва да изпълнява, които са резултат именно от демократизацията на църквата през периода.

Към въпроса за падането на столичния Търновград под турска власт. – В: Османската инвазия на Балканите и средновековната Българска държава (XIV–XV век). Трудове на Великотърновския университет “Св. св. Кирил и Методий”, Т. 32, кн. 3, 1994, 247–255.

В една свой труд проф. Йордан Андреев сполучливо нарече превземането на българската столица Търновград от османците през 1393 г. „една от най-големите загадки на българската медиевистика”. Малобройните и разпръснати изворови данни, лаконичността, взаимната им противоречивост, непълноценното използване на резултатите от археологическите проучвания са най-общо причините, довели до цитираната констатация. В настоящото изследване е предложено ново виждане по проблема. Представени са досега съществуващите мнения, като най-общо те могат да бъдат групирани по следния начин. Една част от изследователите считат, че градът е превзет вследствие на щурм. Други са на мнение, че столицата е завзета поради предателство. За трети, че Търновград отваря портите си пред завоевателите, след като са изчерпани всички възможности за отбрана. На база данните от наличните исторически извори и резултати от археологическите проучвания предлагам нов подход към решаване на проблема. Основното в него е съпоставката на споменатите към настоящия момент сведения с принципите на османската завоевателна политика и правилата за третиране на победените. Законодателите на ранния ислям намират базата за верска търпимост в поведението на пророка Мохамед. Тя намира израз в т.нар. пакт от Наждран, сключен между пророка и християните от Йемен през 631 г. През 638 г. анадолския град Диарбекир е завладян от мюсюлманската армия водена от халиф Умар. Градът се предава на базата на седем условия, станали известни като „Условия на Умар”. Документи от далеч по-късно време сочат, че тези условия в редица случаи продължават да се прилагат. Сравнявайки съдържанието им с данните за Търновград е изказано виждането, че завоюването на отделните и части е станало по различен начин и условия. Най-общо схемата е следната: т.нар. Нов град и крепостта Трапезица са капитулирали при условия близки до тези на Умар, докато Царевец е завладян или след щурм или капитулирал, но при други по-тежки условия. В подкрепа на представеното виждане, са сведенията за превземането на Константинопол. Независимо, че градът е превзет след щурм, отделни укрепени квартали предават ключовете си на победителите и поради тази причина жителите и църквите им оцеляват.

Иван Тютюнджиев. Търновската митрополия през 17. и първата половина на 18. век. По документи от архива на метоха „Божји гроб” на Ерусалимската патриаршия в Цариград. Велико Търново, 1996. – Известия на Исторически музей Велико Търново, XII, 1997, 271–275. (рецензия).

Условия и фактори за черковно строителство в Търновската митрополия през XV – XVII век. – Известия на Исторически музей Велико Търново, XII, 1997, 237–245.

Упражняването на християнския култ е неразривно свързано с необходимостта от съответни култови сгради. Драматичните събития разиграли се на територията, която в религиозно отношение се администрира и управлява от Търновската митрополия от началото на XV в. насетне има пряко отношение към състоянието на енорийската и манастирската храмова мрежа. С акта на завоеването тя е разстроена в значителна степен. Християнските култови сгради са обект на поражение при османските междуособици и походите на християнските коалиции от първата половина на XV в. От втората половина на това столетие се полагат основите на регулация на положението на християнската църква от страна на османската власт. На практика Църквата разполага с административен механизъм и организация, която рационално е използвана от новите властници. Енорията като част от микроструктурата на Църквата е натоварена с различни функции. С оглед изпълнението им има необходимост от съответни култови сгради. Строежът и поддръжката им са зависими от редица условия и фактори. В основата на политиката на Османската власт към християнското култово строителство стоят произтичащите от ислямската теология и право постулати по този въпрос. В османската империя господства правната школа на ханифитите, които имат по-либерални схващания по въпроса. Редица селища от Търновската митрополия отговарят на изискванията на тази школа в разрешителния аспект за строеж на християнски църкви. По-сложна е ситуацията в градските центрове предвид настъпилите структурни промени в тях и обособяването на териториални общности на етнически и верски принцип. Погледнато обобщено, условията за християнско строителство в разрешителната си част не се различават много от другите части на българските земи. Спецификата произхожда от друго място. Голямата територия на диоцеза е район с първостепенно военно предназначение за империята поради стратегическото си положение. За това от страна на централната власт особено ревниво се следят всички събития случващи се в него. Практика е да се прилага система от конфискации на християнски култови постройки при въстания, нахлуване на антиосмански коалиции и присъединяване на християните към тях, бунтове. Такива събития се случват сравнително често в разглежданите територии – двете Търновски въстания, нападенията на влашкия воевода Михаил Витяз, подготовката за бунт в редица селища по време на Чипровското въстание. Редица храмове са оплячкосани и унищожени при преминаване на турските войски и при похода на кримския хан Селим Гирай през XVII в. Всичко това довежда до ситуацията енорийското храмово строителство да бъде върнато към почти изходно положение вследствие държавнополитическите нужди на империята. Сериозен фактор в строителството са социалните институции на българите, поели овакантените функции от страна на държавата и господстващата класа. На базата са интерпретирания документален и материал е изказано виждането, че освен с местната си организация Търновската митрополия е инициатор, организатор, а редица случаи и пряк изпълнител по изграждането на поселищната култова мрежа в епархията.

Изображения на двуглав орел върху паметници от късносредновековната епоха. – В: Дни на науката 99. Сборник на съюз на учените в България. Клон Велико Търново. Велико Търново, 1997, 102–109.

Върху една значителна група паметници от XVI–XVIII в., произхождащи от Арбанаси са представени изображения на двуглав орел. Върху един аналой (катедра) от

църквата „Рождество Христово” са резбовани двуглави орли. Някои изследвачи считат, че този фриз произхожда от стара царска църква в Търново. Според други, появата на разглежданото изображение е резултат от влиянието на руската царска хералдика и дипломатическите мисии на търновския митрополит Дионисий Рали в Москва. На базата на това, фризът с двуглавите орли се определя като ранен български паметник и е изказано мнение, че паметникът съдържа програмни настроения и е израз на политическа ориентация. В настоящото изследване са представени аргументи, които опровергават както виждането, че става дума за средновековен български паметник, така и това, че чрез него се афишира някаква политическа ориентация. Иконографията на изображението сочи, че то трябва да бъде тълкувано като герб на Вселенската Цариградска патриаршия. В подкрепа на това се явяват историческите сведения, епиграфските паметници и иконографската програма на стенописната украса, които сочат, че е „Рождество Христово” е съборен храм. Като герб на Вселенската патриаршия трябва да се тълкуват: стенописното изображение на двуглав орел в олтара на храма „Св. Атанасий” и бронзовите фигури върху полилеите от църквите „Св. Никола” и „Св. Георги”. Появата на изображения на двуглав орел върху други паметници от Арбанаси се свързва с ктиторски актове на фамилията Кантакузин. В центъра на орнаменталните фризове на иконостасите на храмовете „Рождество Христово” и „Св. Никола” е поставен техния герб.

Енорийският храм в Търновската митрополия през XV–началото на XVIII век. (строителство, архитектура, социална функция). Автореферат на дисертация. София, 1998, 32 с.

Паметник на металопластиката със сцени от романа „Дон Кихот”. – В: Дни на науката 99. Сборник на съюз на учениците в България. Клон Велико Търново. Велико Търново, 1999, 34–37.

През 50-те години на XX в. във фонда на Исторически музей Велико Търново постъпва бронзова гривна. Тя се състои от шест отделни пластини, свързани помежду си с халки. Двете крайни сегмента имат форма на арабеска и стилизирана растителна украса. Върху останалите четири са представени различни изображения. Анализът им показва, че те са илюстрация на няколко сцени от романа „Дон Кихот”. Върху едната от тях е представен верният оръженосец на рицаря Санчо Панса. На следващата е сцената, при която Дон Кихот иска, да бъдат пуснати лъвовете, които губернаторът на Оран праща подарък на краля. Върху третата пластина е изобразен „големият подвиг на храбрият Дон Кихот в небивалото страшно приключение с вятърните мелници”. Представеното върху последната пластина, представлява сборна сцена от редица действия на Дон Кихот: буйствата на рицаря в момента, когато свещеникът и бръснарят изхвърлят рицарските романи; свирепа битка която Дон Кихот води с винените мехове в хана; насичането на куклените маври от представлението на кукленият театър на ивския каторжник Хинес де Пасамонте. Композиционното решение на сцените и начинът на представяне на отделните персонажи върху гривната показва връзка с начина на тълкуването на романа от страна на романтиците от XIX в., които го разглеждат като противоречие между идеализма и практицизма. Това ми дава основание да считам, че разглежданият паметник е близък с вижданията за приложното изкуство на т. нар. художници прарафаелити. Това художествено направление достига връхната си точка във втората четвърт на XIX в. Прарафаелитите са обединени от

влечението си към средновековието, илюстрирайки в произведенията си приказки и средновековни легенди. Те мечтаят за сливане на всички видове изкуства, вдъхновяват се от идеите на обществените утопии, опитват се да осъществят художествено производство на занаятчийски начало. Въз основа на всичко това е изказано виждането, че гривната със сцени от романа Дон Кихот е създадена под влиянието на това художествено направление.

За една епископска катедра от XVII век. – Известия на Исторически музей Велико Търново, XIV, 1999, 29–35.

След понижаването в началото на XV в. на самостоятелната Търновска патриаршия в ранг на митрополия, подчинена на Вселенската патриаршия, митрополитският център Червен приема ранг на епископия, подведомствена на търновският първосвещеник. Историческите сведения сочат, че първоначално епископите резидират в Червен, а от края на XVI в. нататък – в Русе. Интересна информация за резиденциите в епископията се съдържа в един наскоро обнародван документ. Става дума за Синодално писмо на Патриаршията в Константинопол от 1708 г. От него става видно, че предстоятелите на престола нямат постоянно жилище и по тази причина постоянно се придвижват от едно населено място до друго. От писмото става ясно, че в известен смисъл този въпрос е решен с предоставянето къщата на някой си Андрей Клад за резиденция на епископа на Червен. Анализът на съдържанието на друг документ и историческите извори за Арбанаси (Пороище, Разградско) дава основание да бъде изказано виждането, че в селището за определен период от време е резидирал епископът на Червен. Арбанаси (Пороище) има вакъфски статут, благодарение на който достига забележително икономическо развитие през XVII – XVIII в. През разглеждания период в него функционират 4 християнски храма. Селището е родно място на рода на влашкия воевода Василий Лупу (1640 – 1653). Със сигилий на патриарх Партений I от април 1642 г. областта Арбанаси е обявена за патриаршеска екзархия. От съдържанието на документа става ясно, че управляващия по това време епископ Гавраил трайно се е установил в селището. В тази връзка интерес предизвиква архитектурното решение на олтарната част на намиращия се в Арбанаси храм „Св. Никола”. Тя представлява късна, примитивно реализирана реминисценция на средновековната концепция за сложен триделен олтар. В епохата на българското средновековие такова решение на олтарната част се среща доста често в епископските и митрополитски храмове. Всичко това дава основание да се предполага, че за определен период от време в Арбанаси е резидирал епископът на Червен, а църквата „Св. Никола” е изпълнявала функциите на епископален храм.

Съборният храм „Рождество Христово” в Арбанаси. – В: Търновска книжовна школа. Т. 6. Шести международен симпозиум „Българската литература и изкуство от търновския период в историята на православния свят”. Велико Търново, 1999, 529–536.

Според досегашните изследвания, седемте църкви в Арбанаси не са задоволявали само местни нужди, а селището се определя като своеобразен духовен център. На настоящия етап тази хипотеза все още не е достатъчно аргументирана. Свързването на данните от новооткрити писмени извори с информацията, която носят самите църковни постройки позволява да бъде хвърлена светлина по проблема. Върху западната стена на екзонартекса на храма „Рождество Христово”, в близост до

входната врата има частично запазен надпис. Той е изписан преди 1649 г. От прочита му става видно, че църквата е наречена всесъборна. Изследванията по проблема сочат, че терминът съборен храм е синоним на митрополитска църква. Анализът на строителната история на „Рождество Христово”, архитектурно-композиционната форма, мебелиар и епиграфските паметници дават сериозни основание да се предполага, че църквата е изпълнявала епископални функции. В подкрепа на това се явяват установени сходства с митрополитската църква „Св. св. Петър и Павел” в Търново. Присъствието на някои сцени и цикли в стенописната украса също говорят за специфичните функции на храма. В галерията му е илюстрирана темата за Вселенските събори. Историко-догматичното съдържание на цикъла е особено актуално в епохата на непрестанните борби на православните народи за независимост. Редица от представените в църквата сцени и цикли съставят иконографската програма на манастирските трапезарии. Илюстрираният църковен календар нагледно разкрива много популярната в монашеските среди тема за мъченичеството. Всичко това сочи, че освен за миряни храмът има някаква връзка с монашеска организация. За съществуването и говори и присъствието в дворното пространство на метох на светогорските манастири. Въз основа на представените факти е изказано виждането, че „Рождество Христово” е епископски храм. То се подкрепя и от информацията съдържаща се в патриаршески сигилий от 1642 г.

Влияние на манастироустройството върху архитектурно-композиционната форма на някои селищни храмове от XVII в. – В: Източното православие в европейската култура. София, 1999, 159–165.

Църковната архитектура от първите векове на османското владичество с някои малки изключения не се отличава с особена представителност. Състоянието на застой, породено от използването на стари композиционно-конструктивни форми обаче е само привидно. Под общо непроменният вид на типа еднокорабна църква се извършват изменения, които бележат етапите на един прогресивен по своята същност процес – предаването на архитектурната традиция от Средновековието към Възраждането. Към това трябва да се добави, че някои архитектурни решения в отделни селищни църкви от епохата нямат аналог с предидущата епоха. В случая става дума за плановото и архитектурно-композиционното решение на 7-те църкви издигнати в селището Арбанаси. Те се състоят от наос, притвор, параклиси и екзонартекси обединени под общ покрив. Изследванията сочат, че тези паметници получават завършеният си вид в периода XVII – началото на XVIII в. в резултат на неколкочестни пристроявания и разширения. Въпросът на който се търси отговор в настоящото изследване е, какво е наложило появата на параклисите в споменатите арбанашки църкви. С оглед изясняването на проблема е проследена развитието на традицията от V до края на XIV в. Установява се, че основно тя се развива в рамките на манастирската храмова архитектура. От епохата на Второто българско царство няма примери към селищни църкви да се пристрояват параклиси. Такива са засвидетелствани както вече стана дума в селищните храмове от с. Арбанаси. От гледна точка на предназначението си те изпълняват функции близки до тези и на ефимерийните и на мортуалните манастирски параклиси. Разположението на св. Престоли в тях и някои писмени сведения от епохата сочат, че някои от тях са освещавани и превръщани в зимни църкви. Такава практика е засвидетелствана и манастирската храмова архитектура. Всичко това дава основание появата на разглежданите култови площи в арбанашките църкви да бъде разглеждана резултат от нейното влияние. Най-вероятна причина затова е приоритетното място

което заема Арбанаси в политиката на Търновската митрополия и тесните връзки които поддържа селището с големите християнски центрове в Атон, Синай и Йерусалим.

Поселищен живот в землището на Златарица от древността до края на XVII век. – В: Сборник „Златарица – страници от многовековната ѝ история”. Велико Търново, 1999, 11–27.

Проследяването на етапите на поселищен живот в землището на гр. Златарица е затруднено от факта, че не в региона не са провеждани ситемни археологически проучвания, които биха дали най-точна представа за него. Настоящото изследване е първи опит в тази посока. То е направено на базата на информацията съдържаща се в публикации посветени на отделни паметници от региона, наличните писмени сведения и теренното обследване на землището извършено от автора на публикацията. Най-древните засега следи от поселищен живот са регистрирани северозападно и югозападно от сегашния град. Това са три селищни могили в местностите Караорман, Дражана и Савово дере. Те отстоят на разстояние 3 – 4 километра една от друга. На базата на произхождащите от тях оръдия на труда и керамичен материал се установява, че те са обитавани през средния ениолит и са продължили съществуването си през епохата на ранния и среден енеолит. От района на „Старите лозя” произхожда глинени съд, който носи белезите на керамиката от края на бронзовата – началото на ранната желязна епоха. В землището на Златарица са регистрирани осем надгробни могили. Вероятно те са свързани със селището в местността Влашки дол, което на базата на открития керамичен комплекс е обитавано в периода I – IV в. Във връзка с минаващия през землището важен римски път свързващ Никополис ад Иструм с Кабиле е изградената в местността Слона постройка, която най-вероятно е изпълнявала функциите на пътна станция. На около 5 км югозападно от сегашния град, над Златаришката река в местността Братованов град има останки от крепост. Начинът на изграждане на стените, откритите керамични комплекси и нумизматичен материал сочат, че тя е функционирала през периода V–VI в. В местността Макавея е локализирана друга крепост от същата епоха. При теренното обхождане на крепостта в Братовановград са установени материални следи, които сочат от обитаването ѝ и през епохата на Второто българско царство. Сведенията съдържащи се в османски данъчни документи от XV и XVII в сочат, че през този период Златарица е голямо християнско поселение. Представените факти, сочат интензивен поселищен живот в региона на Златарица и са добра основа за бъдещите археологически проучвания.

Втората патриаршеска резиденция в Търново. – В: Сб. „Дни на науката 2001.” Съюз на учените в България. Клон Велико Търново. Велико Търново, 2001, 7–11.

На 17 юли 1393 г. царствената столица Търновград е завладяна от османските турци. Стремителният ход на османското нашествие се оказва фатален и за Търновската патриаршия. Началото на края ѝ е поставено след превземането на столицата, когато главата на българската църква патриарх Евтимий е прогонен от Патриаршеския комплекс на Царевец. Историческите извори сочат, че в периода 1393 – 1394 г. той резидира в манастира при храма „Св. св. Петър и Павел”. Според някои изследвачи, след заточението на патриарха църквата „Св. св. Петър и Павел” и комплексът около нея са превърнати в митрополитска резиденция. Новите изследвания върху края на Търновската патриаршия сочат, че трансформирането ѝ в митрополия

става между 1416–1438 г. Тези факти ми дават основание да считам, че до смъртта на патриарх Евтимий комплексът при църквата „Св. св. Петър и Павел” трябва да бъде считан за втора патриаршеска резиденция. В подкрепа на това се явява обстоятелството, че влиянието на българския духовен глава не е премахнато, а от канонична гледна точка той не може да бъде лишен от диоцеза си. Към това трябва да се добавят и действията на патриарх Евтимий, които имат за цел превръщането на новата резиденция, в място където да бъде опазена натрупаната през епохата на Второто българско царство „благодат”. По негова инициатива в новата патриаршеска резиденция са прибрани мощите на св. Иван Рилски и св. Михаил Воин. Смесът на тези начинания е стремежът да се съхранят свещените за българите реликви, а те от своя страна да утвърдят първенстващата роля на новата патриаршеска резиденция.

Пети музейни четения на Регионален исторически музей Велико Търново. – Известия на Регионален исторически музей Велико Търново, XV–XVI, 2000–2001, 317–318.

През месец май 2001 г. в град Велико Търново се състояха редовните Музейни четения на Регионалния исторически музей. Те са посветени на 70 годишнината на проф. д.и.н. Димитър Савов Овчаров. Регионалният исторически музей инициира и организира този научен форум по причина, че проф. Овчаров започва трудовия и творчески път през 1956 г. в тогавашният Окръжен исторически музей Велико Търново. Участие в четенията взеха ученици и колеги на юбиляра от АИМ при БАН – София, АИМ при БАН – Филиал Велико Търново, АИМ при БАН – Филиал Шумен, Великотърновски университет „Св. св. Кирил и Методий”, Шуменски университет „Св. Константин Преславски”, Национален музей на архитектурата – Велико Търново, Регионален исторически музей Варна, Исторически музей Килифарево, Исторически музей Павликени. В едно пленарно заседание и в заседанията на секциите „Археология” и „История и етнография” са изнесени 42 доклада и научни съобщения с разнообразна тематика, в която са разгледани редица проблеми на културно-историческото развитие от праисторическата епоха до наши дни.

По повод един надпис от църквата „Рождество Христово” в Арбанаси. – В: Палеобалканистика и старобългаристика. Втори есенни международни четения „Професор Иван Гълъбов”. Велико Търново, 2001, 365–370.

Във вътрешността на храма „Рождество Христово” в Арбанаси са изписани многобройни ктиторски надписи. Те носят важна и многопосочна информация за различни страни от живота в селището. Наред с това те позволяват да бъдат прецизирани някои виждания по отношение строителната история на църквата и предназначението на отделните помещения в нея. В досегашните изследвания се застъпва тезата, че разделителната стена между преддверието на параклиса „Св. Йоан Предтеча” и галерията е изградена допълнително. Архитектурното проучване на тази част от храма съчетано с анализа на два ктиторски надписа от преддверието на параклиса позволяват това виждане да бъде ревизирано. На първо място се установява, че въпросната стена има конструктивна връзка със северния зид на галерията. В надпис на дървената рамка на вратата на преддверието на параклиса е изписан ктиторски надпис от 1632 г. и името на дарителя Стойко. Същото име е упоменато в надпис без дата, разположен на западната стена на наоса на параклиса. На базата на регистрирания принцип при изписване на ктители с еднакви имена в Арбанаси се установява, че в случая става дума за едно и също лице. Всички тези данни позволяват да бъде изяснена

строителната история на параклиса „Св. Йоан Предтеча”. Първоначално той се състои от наос, чиято вътрешност е изписана през 1632 г. и преддверие с отворена аркада от север. Впоследствие тя е зазидана заедно с откритата аркада на галерията. Зографисването на преддверието е изпълнена едновременно с това на вътрешността на галерията. Ктитор на стенописната украса в тази част на параклиса е арбанашкият първенец Стоян и неговата майка, които са упоменати в надпис. Анализът на съдържанието на този епиграфски паметник позволява да бъде изказана хипотезата, че преддверието на параклиса „Св. Йоан Предтеча” освен богослужебните си функции е използвано и като своеобразна заседателна зала.

Енорийско църковно строителство в Търновската митрополия през XV – XVII век. – Известия на Регионален исторически музей Велико Търново, XV – XVI, 2000 – 2001, 9 – 25.

Настоящата студия е посветена на въпроса за енорийското църковно строителство през XV–XVII в. на територията на най-голямата митрополия на балканския полуостров, подчинена на Цариградската патриаршия – Търновската. Констатира се, че съществува голямо противоречие между писмените сведения от епохата, които сочат, че броят на храмовете е няколкокостотин и достигналите до наши дни не повече от 30 църковни постройки (запазени в обем или разкрити при археологически проучвания). За са се стигне до разрешаването на така очертаното противоречие в изследването са използвани всички данни, които пряко и ли косвено носят информация за църковните постройки от разглеждания период. Такива са 7 църкви от епохата на Българското средновековие, които продължават да функционират през първите векове на османското владичество, култови сгради издигнати върху рушевините на стари църкви; новопостроени храмове; официални разрешения от страна на османската власт за християнско храмово строителство; сведения за храмове, съдържащи се в доклади на европейски посланици и пътешественици; кореспонденция на Светата римска конгрегация; данни за постройки в приписки и летописни разказа; църковна утвар и мебелиар. Сведения за наличието на храм се съдържат и в самата микроструктура на църковната организация. Струпването на няколко свещеници в дадено селище е сигурен белег за наличието на храм. С оглед на това са използвани турските данъчни регистри. На тази база на територията на Търновската митрополия са локализирани 111 енорийски храма, функционирали през XV – XVII в. Приведени са данни от които става видно, че някои от манастирите в епархията изпълняват функциите на енорийски храм за околните селища. Констатира се зависимост между статута на селището, етническият му облик и наличието на църковна постройка в него. Географското разположение на локализираните църковни постройки е неравномерно. Те са най-многобройни в територията на Предбалакана, Балкана и западните части на митрополията. Малък е броят им в източните и североизточните краища, вследствие на историческите събития и променената демографска картина. Част от селищата между Никопол и Свищов са обект на засилена католическа пропаганда и за това в този район отсъстват православни храмове. Отчитайки специфичните условия в които се развива, енорийското църковно строителство в Търновската митрополия през XV–XVII в. е на границата на минималната достатъчност.

Антична находка в средновековен гроб. – В: Римският и късноантичният град. Материали от международна научна конференция (Велико Търново 26 – 30 юли 2000). София, 2002, 136–137.

При проучването на гроб № 35Б от некропола при църквата „Св. архангели Михаил и Гавраил” в Арбанаси са открити многобройни материали. Погребението на положения в него индивид от женски пол е извършено в хронологическите граници между втората половина на XVII – XVIII в. Част от гробният инвентар е пряко свързан с личността на погребаната, а другите артефакти могат да се тълкуват като гробни дарове. Особен интерес предизвиква сребърен пръстен, металната част на който по своите стилови и технологични характеристики има успоредици с паметници от XVII – XVIII в. В касетата на пръстена е вложена гема с черен цвят. Камъкът от който е направена, е ахат от групата на халцедоните, вероятно оникс. Върху гемата е представена глава на мъж в профил наляво. Главата е увенчана с диадема. Резбата е сравнително дълбока, не особено изискана, но за сметка на това доста уверена. Контурът е изчистен и без особено детайлизиране е постигнато индивидуализиране на образа. Техничко-стилистичния език дава основание да предположи, че гемата като дата на изработка, може да бъде отнесена към IV в. Влагането на гема в късносредновековни накити не е нещо необичайно за епохата. От XVII и XVIII в. има редица примери за преизползване на образци на античната глиптика под различни форми.

Къде са били мощите на св. Иван Рилски след завладяването на столичния Търновград през 1393 година ? – В: „Търновската книжовна школа и християнската култура в Източна Европа”. Търновска книжовна школа. Т. 7. Велико Търново, 2002, 699–703.

През 1195 г. цар Иван Асен I пренася мощите на най-прочутия български светец Иван Рилски от Средец в столицата Търновград. С този акт се поставя началото на продължителен процес, довел до натрупването на „благодат” в града. В Проложното житие на Иван Рилски в Норовия пролог, Проложното житие на Иван Рилски в Стишния пролог, Проложното житие на светеца от Драгановия миней и пространното житие на Иван Рилски, писано от патриарх Евтимий е отбелязано, че мощите на светеца са поставени в храм, намиращ се в крепостта Трапезица. Според изследвачите става дума за църква № 8, около която се развива голям манастирски комплекс. Мощите остават в Търново до 1469 г., когато делегация от рилски монаси ги отнася в Рилския манастир. Съществуват различни мнения по въпроса, къде се съхраняват мощите в периода между завладяването на столицата и споменатата вече година. По-голямата част от тях считат, че те продължават да са на Трапезица до идването на делегацията от рилските монаси. Според други през 1393 г. мощите са преместени в комплекса около църквата „Св. св. Петър и Павел”, без обаче да превеждат аргументи в подкрепа на това становище. Анализирайки сведенията от „Житие с малка похвала на Иван Рилски” от Димитър Кантакузин и „Разказ за пренасяне мощите на св. Иван Рилски в Рилския манастир” от Димитър Кантакузин установих, че след завладяването на столичния град от османските турци мощите на светеца са пренесени църквата на Трапезица в комплекса около храма „Св. св. Петър и Павел”. Най-вероятно това става през периода 1393–1394 г. и инициативата за този акт принадлежи на търновския патриарх. Сериозен аргумент в подкрепа на изказаното виждане е обстоятелството, че

през втората трета на XV в. върху южния стълб разделящ наоса от притвора на храма е изписан в цял ръст най-почитаният български светец.

Принос към строителната история на църквата „Св. равноапостоли Петър и Павел” във Велико Търново. – В: Търново – кръстопът на цивилизациите. Известия на Регионален исторически музей Велико Търново, XVII – XVIII, 2002 – 2003, 269–276.

Един от най-забележителните паметници на църковната архитектура и живопис в средновековната столица Търновград е храмът „Св. равноапостоли Петър и Павел”. Приоритет в досегашните изследвания заемат проблемите на стенописната му украса. Почти всички проучватели на архитектурата са на мнение, че храмът е представител на групата, считана за преходна между т.нар. цариградски и провинциален вариант на кръстополна църква. По-различно е виждането им относно времето на издигане на Г-образната галерия, която обхваща църквата от запад и юг. По-голямата част от тях считат, че тя е изградена през XVII–XVIII в. Помещението, което е оформено в източния край на галерията се определя като параклис. В настоящото изследване е предложено по-различно виждане по тези проблеми. Разграничени са няколко строителни етапа в оформлението на галерията. Първоначалното и издигане във вид на открита аркада става през XIV в. Впоследствие, в последната трета на XVI в. е извършено зазиждане на междуарковите пространства. Категорично свидетелство за това е изображението на храма в ктиторския портрет, познат от фотокопието оставено от Ф. Успенский. В подкрепа на това виждане се явява и фактът, че в периода между 1585 – 1598 г. във вътрешността на вече затворената галерия е изписан стенен календар (Менелог). По това време в източния край на галерията все още не съществува помещението определяно като параклис. Архитектурното му решение и особености сочат, че неговото оформление става не по-рано от втората половина на XVII в. При извършената реконструкция е нарушена целостта на положената в края на XVI в. стенописна украса. Оформената входна комуникация между олтарната част на храма и помещението подсказва, че най-вероятно то изпълнява функциите на съдохранителница.

За подхода при изследване на църковното строителство и архитектура от ранните векове на османското владичество. – В: Юбилеен сборник посветен на 70-годишнината на проф. Димитър Овчаров. Велико Търново, 2001, 187–190.

В последните десетилетия се наблюдава подчертан интерес към паметниците на църковната архитектура от ранните векове на османското владичество. Въпреки че акцентът в изследванията пада предимно върху стенописната украса им украса, в тях има и данни за архитектурното решение на постройките. В резултат на целенасочени археологически проучвания са разкрити и изследвани значителен брой паметници на култа от разглеждания период. Наред с безспорните постижения в изследването на проблематиката, се констатира и редица слабости. Това дава основание да бъде предложено ново виждане върху подхода при проучването на паметниците на християнския култ от ранните векове на османското владичество. Анализът на правната политика на османската власт по отношение на християнските църковни постройки дава основание за бъде предложен диференциран подход при първоначалното изследване на енорийските и манастирските църкви. Това е подкрепено с редица аргументи, които касаят финансовото обезпечаване на строителството и

принадлежността на постройките към различен тип структури. Едва след прилагането на споменатия диференциран подход може да се пристъпи към извеждането на общите закономерности и взаимодействия. Друг аспект в начина на изследване е определянето на най-оптималният териториален обхват при проучванията на проблемите на църковно строителство. На базата на представените факти, се предлага отделните проблеми първоначално да бъдат разглеждани в границите на съответните църковни области. На тази база впоследствие вече могат да бъдат изведени основните характеристики в общобългарски мащаб. Обърнато е внимание и на някои клишета, вкоренили се в научноизследователската литература – тези за вкопаването на църковните постройки и скромните размери на храмовете. Представено е авторското виждане за тях, съчетано с мнението кое най-точно може да характеризира една култова християнска постройка от разглежданата епоха.

Митрополитски храмове в Търновската епархия през XVI – XVII век – проблеми на взаимодействието. – В: Българските земи през Средновековието (VII – XVIII в.). Международна конференция в чест на 70-годишнината на проф. Александър Кузев. ACTA MUSEI VARNAENSIS III–2, Варна, 2002, 337–344.

След понижаването на самостоятелната Търновска патриаршия в ранг на митрополия подчинена на Цариградската патриаршия (1416 – 1438/1439) комплексът около църквата „Св. св. Петър и Павел“ изпълнява ролята на митрополитска резиденция, а храмът е митрополитска катедра. Поради участието на висши църковни дейци в подготовката на Първото Търновско въстание (1598 г.) и възникналото по този повод напрежение в катедралния град е изградена нова митрополитска резиденция в Арбанаси. Тя е формирана около църквата „Рождество Христово“. Установено е, че модел на архитектурно-композиционното решение на новата митрополитска катедра в Арбанаси е катедралния храм в Търново. В настоящото изследване е представено виждане какво точно е заимствано от архитектурното решение на търновския храм и защо появата на някои обемни в арбанашката църква трябва да бъде свързана с други първоизточници. За целта е проследена в сравнителен план строителната история на двете църковни постройки. На тази база се установява, че модел на Г-образната галерия в храма „Рождество Христово“ е архитектурното решение на екзонартиката на църквата „Св. св. Петър и Павел“. Не така стоят нещата обаче по отношение появата на параклиса „Св. Йоан Предтеча“ в арбанашката църква. Установената дата на изграждане и завършване на зографските дейности във вътрешността му (1632 г.), категорично сочи, че това става далеч преди времето когато в търновския храм се появява т.нар. параклис в източната част на галерията. Въпросното помещение е оформено в края на XVII в. и изпълнява функциите на съхранителница. Въз основа на това е изказано мнението, че идеята за изграждане на галерията в „Рождество Христово“ е заимствана от плановата схема на търновската митрополитска църква, а появата на останалите обемни има връзка с архитектурните решения на т.нар. „многoprестолен“ тип църковни сгради.

За ктиторите на църквата „Св. архангели Михаил и Гавраил” в Арбанаси (По данни от археологическите проучвания). – В: Традиции и приемственост в България и на Балканите през средните векове. Изследвания и материали от международна научна конференция в чест на 60-годишнината на проф. д.и.н. Йордан Андреев. Велико Търново, 2003, 315–324.

При археологическите проучвания в дворното пространство на храма „Св. архангели Михаил и Гавраил”, в непосредствена близост до постройката са разкрити четири гроба (№ 1Б, 17, 18, 19). Те са разположени един до друг, в редица ориентирана по оста север-юг. Маркирани са на повърхността с идентични по вид надгробни плочи, върху които няма надписи и украса. В гробовете са погребани два възрастни индивида от мъжки и женски пол и два детски индивида също от мъжки и женски пол. Откритият в тях гробен инвентар е пряко свързан с личността на покойниците – пръстени, обеци, останки от текстил изпълнен от сребърна сърма с позлата. Видът на материалите недвусмислено сочи, че приживе погребаните са принадлежали към висока имуществена и социална категория жители на селището. Това обстоятелство, както и факта, че гробовете се намират в най-престижното място в некропола дават основание да се предполага, че става дума за семейство извършило ктиторски акт към църквата. В подкрепа на това се явяват персонажите представени върху изображението, за което се предполага, че е ктиторски портрет. Върху него са изписани персонажи, които по пол и възрастова характеристика са идентични с тези от разкритите гробове. Отхвърлена е възможността, това да са ктиторите хаджи Нику Култукли и съпругата му Кириаки упоменати в един дарителски надпис, изписан в притвора на църквата. Тези дарители извършва ктиторския си акт през XVIII в. На базата на всички представени факти е изказана хипотезата, че в разкритите гробове № 1Б, 17, 18, 19 е погребано семейство извършило ктиторски акт през XVII в.

Общие тенденции в развитии церковной архитектуры в XV – XVII вв. – В: BULGARIA PONTIKA MEDII Aevi, IV–V, София, 2003, 383–395.

Строителството на християнски храмове през първите векове на османското владичество, въпреки неблагоприятните условия е обективно съществуващ процес и преодолявайки първоначалните поражения взема все по-големи размери. По тази причина османската власт налага редица условия с оглед на контрола му. Това от своя страна рефлектира върху архитектурния образ на християнските култови постройки. През периода XV – XVII в. в тяхното обемно и фасадно решение се констатира редица заемки от формите на жилищната архитектура. В тази връзка обект на изследване са група паметници, при които апсидата, този особено важен елемент, показващ култовата принадлежност на сградата е вписана в дебелината на източната стена. Църкви с такова решение има във всички краища на Балканския полуостров. В съответствие с целта на изследването е проследен генезиса на това архитектурно решение от IV в. насетне. Специално внимание е обърнато на паметници от българските земи, функционирали през епохата на Българското средновековие. На тази база е потърсен отговор на въпроса, дали това архитектурно решение засвидетелствано в църковни паметници от XV–XVII в. е израз на приемственост или появата му е породена от други фактори. Изказано е виждане, че именно с приемствеността може да бъде обяснено вписването на апсидата в църквите от XV–XVII в., намиращи се в Мелник. В паметниците от другите части на българската земи обаче, това е резултат от стремежа да бъде скрито култовото предназначение на сградите. В подкрепа на това са приведени примери, при които към апсидите на църкви от епохата на българското средновековие допълнително

се пристрояват стени за да прикрият извивката им. Наред това е установено наличието на тенденция към общо обезличаване на апсидната конха. Нейната извивка в редица случаи е доста сегментна, височината ѝ и значително по-малка от тази на източната стена, покритието е самостоятелно. Всичко това е подчинено на идеята външно да бъде прикрито култовото предназначение на християнските паметници, което е наложено от специфичните условия в които се развива архитектурата.

Един възможен отговор (Принос към историята на Търновската митрополия) – В: Сборник в чест на проф. д-р Ангел Давидов. Материали от международна научна конференция Велико Търново, 13 – 14 декември 2002. Велико Търново, 2004, 500–504.

Към настоящия момент не е изяснен проблема за мястото, където са погребвани предстоятелите на Търновският първосвещенически престол през периода XV–XVII в. В научната литература няма и единно мнение къде е била поставена, запазената до днес надгробна плоча на търновският митрополит Иларион Критски, починал през 1838 г. Изследвайки така очертаните проблеми попаднах на фотографска снимка на вътрешността на митрополитският храм „Св. св. Петър и Павел”. Тя е направена преди катастрофалното земетресение в Търново през 1913 г. На фотографията личи, че надгробната плоча е била поставена между двете източни колони, носещи купола на църквата, непосредствено пред царските двери на иконостаса. Тя е изравнена с нивото на тухлената настилка на пода. Прави впечатление, че настилката неколккратно е пренареждана и това ясно личи в частта, разположена северно от плочата. Това пренареждане кореспондира със сведенията за погребалните ритуали извършвани в митрополитския храм. През 1841 г. и 1844 г. е извършено отваряне на гроба на владиката Иларион Критски, за да бъдат прибирани костите му. Тези действия не са породени от обстоятелството, че е починал следващия търновски митрополит. Анализът на наличните сведения дава основание да се предполага, че в гроба пред царските двери на иконостаса са погребвани търновските архиепископи. След изминаването на няколкогодишен период, костите им са прибирани в други гробнични съоръжения, а освободеният гроб се е използвал за ново погребение. На настоящия етап на проучване няма точни данни откога в търновският митрополитски храм е започнало практикуването на описаните погребални и следпогребални ритуали.

Нови данни за характера на комплекса около църквата „Рождество Христово” в Арбанаси. – В: *Stydia protobulgarika et medieavalia europensia*. В чест на професор Веселин Бешевлиев. София, 2003, 353–357.

Въз основа на архитектурната композиция, пространственото и функционално разположение на отделните помещения, интерпретацията на данните от епиграфските паметници, историко-догматичното и тематично съдържание на стенописните цикли, пространствена и функционална връзка със сгради разположени в дворното пространство е изказано виждането, че църквата „Рождество Христово” е митрополитски храм, а комплексът около нея митрополитска резиденция. Това се потвърждава и от резултатите от археологическите разкопки, проведени около храма. В непосредствена близост, южно от него е разкрит и проучен гроб с пореден № 12. Той маркиран на повърхността с надгробна плоча, върху която няма надписи и украса. Гробът е изсечен в скала и има форма на два правоъгълни трапеца с обща основа и заоблени ъгли. Дъното е коритообразно. Централната част на гробната камера е 0,12 м

по-дълбока спрямо източната и западната страна. В гроба е положен възрастен индивид от мъжки пол. Съставът на насипа под черепа, горната част на скелета и подбедриците показва, че в тези участъци под тялото са били поставени нетрайни материали. Вследствие на коритообразната форма на гробното съоръжение и поставените под тялото нетрайни материали погребаният е в полуседнало положение. Изследванията сочат, че по този начин се погребват висши духовни лица. Всичко това, както и вече установеното за характера на комплекса при храма „Рождество Христово” дава основание да бъде изказано виждането, че в гроб № 12 през XVII в. е погребан представител на висшия църковен клир на Търновската митрополия.

Археологически приноси за строителната история на храма „Св. архангели Михаил и Гавраил” в Арбанаси. – Известия на Регионален исторически музей Велико Търново, XX, 2005, 199–208.

Към настоящия момент „Св. архангели Михаил и Гавраил” в Арбанаси не е била обект на детайлно архитектурно изследване. Това не е попречило на редица изследвачи да представят вижданията си върху нейната строителна история. Отправна точка в тях е съдържанието на един ктиторски надпис разположен над входната врата между наоса и притвора на храма „Св. архангели Михаил и Гавраил” в Арбанаси съобщава. Той съобщава, че църквата е преустроена с дарителски акт на семейната двойка хаджи Нику Култукли и Кириаки. Буквените означения отразяващи годината на изписване на епиграфския паметник са частично запазени. Според повечето изследвачи датата е 1600. Това им дава основание да изкажат мнение, че това е времето на издигане на храма във вида достигнал до наши дни. На базата на друг епиграфски паметник от 1760 г. някои проучватели считат, че църквата е изградена през тази година. Използвайки резултатите от проучването на надписа над входната врата, данните от проведените археологическите проучвания в дворното пространство, информацията съдържаща се в богослужбени книги, принадлежали на църквата и архитектурен анализ е предложено виждане върху строителната история на паметника. Установено е, че първоначалното изграждане на паметника става през първата половина на XVII в. Липсват точни данни за неговото планово и композиционно решение. Вътрешността му е била стенописана. В периода между края на XVII – началото на XVIII в. той претърпява сериозно преустройство. Останките от съществуващата зография са погребани североизточно от постройката. От старата църква в обема на новия храм са е вписана единствено апсидната конха и прилежащите източни стени. Новата църква се състои от наос, притвор, параклис „Св. Параскева” и предверие. Архитектурният анализ сочи, че издигането на отделните обеми е станало едновременно. Към 1760 г. е завършено полагането на стенописната украса във вътрешността на постройката. Нейни автори са известните майстори Михаил от Солун и Георги от Букурещ.

Църквата „Св. Иван Рилски” и митрополитският комплекс при храма „Свети Петър и Павел” в Търново. – В: Професор д.и.н. Станчо Ваклинов и средновековната българска култура. Велико Търново, 2005, 401–405.

През епохата на Второто българско царство в столичния Търновград функционират две църкви, чийто патрон е най-почитаният български светец – св. Иван Рилски. Едната от тях е на хълма Трапезица и издигането ѝ и се свързва с пренасянето на мощите на рилския светец в Търново през 1195 г. Другата се е намирала в т. нар. Асенова махала, на около 50 м южно от храма „Св. св. Петър и Павел”. Тя не е

достигнала до наши дни. Данни за местоположението и оставя изследвачът на търновските старини Васил Берон през 1886 г. Архитектурните останки на храма са документирани в началото на XX в. от Леон Филипков. Той ги представя в гипсов макет с мащаб 1: 50. От него става видно, че храмът принадлежи към типа еднокорабна църква. Състои се от олтар, наос, притвор и по-късно пристроени още едно преддверие и помещение с масивно стълбище. Анализът на плановата схема и представените архитектурни детайли дава основание да бъде изказана хипотеза по отношение строителната история на постройката. Храмът е издигнат през епохата на Второто българско царство, като се разграничават най-малко два строителни етапа. Наличието на допълнително пристроена мивка за ритуално измиване на църковна утвар сочи, че той продължава съществуването си през ранните векове на османското владичество. Съпоставката на данните за местоположението му и историческите сведения за гроба на самоубилият се търновски владика Атанасий Кесариец (1846 г.) дават основание да се предполага, че около църквата „Св. Иван Рилски“ е бил разположен некрополът обслужващ митрополитския комплекс при храма „Св. св. Петър и Павел“.

Археологически приноси за историята на Търновската митрополия. – В: Международна конференция в чест на професор доктор Тотю Коев. Велико Търново, 2005, 301–305.

В изследването си посветено на търновските митрополити от епохата на османското владичество, Ив. Снегаров отбелязва, че владиката Иларион е първият търновски първосвещеник починал в Търново (8 февруари 1838 г.) и погребан в митрополитската църква. В продължение на повече от половин столетие след обнародването на студията на бележитият историк на Църквата, не е правен опит за обяснение на този исторически факт. В настоящото изследване, на база на анализ на наличната изворова база се установява, че редица търновски митрополити към датата на смъртта си са начело на епархията и са погребани в нея – Гавраил I (1626 г.), Дионисий III (1658 г.), Партений II (1775 г.), Матей (края на 1801 – началото на 1802), Данаил (1805 г.), Макарий II (1817 г.). През 1837 г. в Търново умира и викарийният епископ Йосиф. Липсват сведения и материални останки които да сочат, къде са положени тленните останките на изброените търновски първосвещеници. Известно указание в каква посока трябва да се търси отговора на този въпрос предоставят данните от археологическите проучвания в Арбанаси. В гроб № 12, разположен в непосредствена близост до митрополитската църква „Рождество Христово“ е погребан представител на висшия църковен клир на Търновската митрополия. Този факт, както и обстоятелството, че редица търновски владци от XVII – XVIII в. съдействат за превръщането на Арбанаси в значим църковен център дават основание да се предполага, че е възможно някои от тях също са погребани в селището. На този етап не са провеждани и археологически разкопки в митрополитската резиденция при храма „Св. св. Петър и Павел“ в Търново. Твърде вероятно е именно те да дадат окончателен отговор на проблема.

Църквата „Св. Димитър“ в Арбанаси. (предварително съобщение). – В: Културните текстове на миналото. Книга IV. Текстове в архитектурата и образи. София, 2005, 64–69.

Историческите сведения за църквата „Св. Димитър“ в Арбанаси са сравнително малобройни. Най-ранно от тях се явява съдържанието на ктиторски надпис от 1621 г., съобщаващ за зографисването на храма. През 1622 г. в него, йерей Стилян прави

препис на хрониката на Псевдодоротей Монемазийски. В богослужебните книги принадлежащи на църквата са нанесени голям брой приписки от XVIII – XIX в. През 1850 г. в нея е извършен изборът на викариен епископ на Търновската митрополия. Досега храмът не е бил обект на самостоятелно проучване. Счита се, че първоначалното му издигане става в началото на XVII в., а впоследствие към него се пристрояват параклис с патрон св. Нестор и галерия. На базата на извършените архитектурни изследвания и данните от проведените археологически проучвания е установена действителната строителна история на паметника. Архитектурните особености, начинът на градеж и конструктивното решение на сводовата конструкция сочат, че първоначално е издигнат т.нар. параклис, разположен северно от сегашната църква. В него е установено наличие на стенописен пласт, който на базата на стиловите характеристики може да бъде датиран във втората половина на XVI в. Това виждане се подкрепя от данните придобити от проведените археологически проучвания. Разкритите архитектурни останки и откритият подемен материал сочат, че издигането на ранната църква е станало около средата на XVI в. По план тя принадлежи към еднокорабните църкви и се състои от олтар, наос и притвор. В началото на XVII в. от южната и страна е издигнат храм посветен на св. Димитър. Западно от нея е изградено ново преддверие, което е обединено с новото култово пространство. През 1621 г. е завършено зографисването на църквата “Св. Димитър”. Наличието на живописен цикъл на св. Георги от XVI в. в ранния храм дава основание да се счита, че той е негов патрон. В подкрепа на това се явява обстоятелството, че в патронната ниша на издигнатата през XVII в. църква са изобразени св. Димитър и св. Георги.

Щрих към облеклото през Късното средновековие (по материали от некрополите в с. Арбанаси, Великотърновско). – В: Културните текстове на миналото. Книга III. Знаци, текстове, носители. София, 2005, 91–97. (съав. М. Станчева).

Сред многобройните материали, открити при продължаващите вече 10 години археологически проучвания на некрополите при църквите „Рождество Христово”, „Св. архангели Михаил и Гавраил” и „Св. Димитър”, значителен дял имат детайлите от облеклото: коланни принадлежности, останки от текстили и бродерии, пайети, маниста, копчета. Основно те датират от периода XVII – XVIII в. Обект на изследване са шест комплекта от копчета, открити при лакътните кости на погребани индивиди от мъжки и женски пол. Те представляват различни варианти на копчетата със сферична форма и ухо за пришиване и са изработени от кост, бронз, сребро и олово. Специално внимание е отделено на комплекта от 17 сребърни двусъставни екземпляра. При анализа на откритите артефакти е направен опит за изясняване на въпроса за вида на дрехите, които ръкави те са закопчавали. При опита за реконструкция на облеклото са взети под внимание установеното местоположение на копчетата и информацията която носят някои късносредновековни стенописи. Особено ценен източник в това отношение са два ктиторски портрета от XVII в. изписани в църквата „Рождество Христово” и храма „Св. Богородица” в Бачковския манастир. Въз основа на това се установява, че комплектите копчета открити в гробове, където са погребани индивиди от мъжки пол принадлежат на горни дрехи (кафтани). Що се отнася до тези произхождащи от гробове с погребани индивиди от женски пол в преобладаващата част от случаите с тях е закопчавани ръкави на рокли с разрези на ръкавите и широки деколтета. В подкрепа на това виждане се явяват откритите останки от златосърмени и сребросърмени текстилни материали. Сравнително ограниченото разпространение на цитираните комплекти за закопчаване и някои особености във формата, размерите и технологията на изработка

на копчета поставят редица важни въпроси относно наследеното и новото в развитието на облеклото през Късното средновековие.

Църквите в Арбанаси (Търновско) и църквите в Арбанаси (Разградско) – историко-археологически паралели. – В: Култова архитектура и изкуство в Североизточна България (XV – XX век). София, 2006, 22–33.

В началото на 70-те години А. Маргос проучва две късносредновековни църкви в Арбанаси (с. Пороище, Разградско). Придобитата информация, съчетана с историческите данни за селището и тези за Арбанаси му дават основание да установи някои сходства в развитието на материалната им култура. Резултатите от археологическите разкопки проведени в Арбанаси до Търново през последното десетилетие дават възможност за по-детайлно изследване на проблема. В случая то конкретно е посветено на въпроса за църковното строителство и архитектура в двете населени места. Водещия принцип, към който се придържам в него е, че християнският храм интегрира в себе си много от постиженията в различните области на художествения и обществен живот. По тази причина анализът е извършен на фона на обществено-икономическите и социални характеристики установени за селищата. Констатира се, че Арбанаси до Търново и Арбанаси до Разград възникват приблизително по едно и също време – края на XV-началото на XVI в. Идентичен е етническият облик на населението в тях. Същото се отнася и по отношение на статута им. В резултат на него, данъчните облекчения, гаранциите за собствеността, факта че са населени само с християни, селищата преживяват значителен икономически подем от края на XVI до края на XVIII в. Редица сходства се констатира и по отношение на мястото и ролята на Църквата в двете поселения. През XVII – XVIII в. Арбанаси до Търново се превръща в голям духовно-просветен религиозен център на православието, приемайки статут на второ седалище на Търновската митрополия. През 1642 г. патриарх Партений I издава сигилий с който Арбанаси до Разград се обявява за патриаршеска екзархия. През периода от средата на XVI до края на XVIII в. в Арбанаси до Търново са издигнати и многократно разширявани 7 християнски храма. В Арбанаси до Разград техният брой е 4. И за двете селища е установено, че всички църковни постройки са новоиздигнати и не наследяват архитектурните дадености на стари средновековни храмове. Многобройни са аналозиите както по отношение на строителната история на отделните църкви, така и по отношение на архитектурно-композиционното и плановото им решение. Това от своя страна е своеобразно отражение на близостта в обществения, икономическия и културен живот в двете населени места.

Рисунки-графити от църквата „Рождество Христово” в Арбанаси. – В: Любен Прашков – реставратор и изкуствовед. София, 2006, 282–287.

През 2001 г. е проведена експедиция, целта на която е документирането на рисунките-графити в църквата „Рождество Христово”. В настоящото изследване са представени предварителните наблюдения върху тях. От гледна точка на местоположението си, регистрираните изображения са обособени в две основни групи. Едната от тях е локализирана върху източната част на притвора, където в периода между 1597 – 1638 г. е изписан Страшният съд. Част от графитите представляват изображения на животни и хора. Те повтарят стенописните изображения от дясната част на Страшния съд. На друга рисунка е представен св. Георги на кон, пробощащ змей. Установява се, че създателят на рисунката е използвал като модел стенописните

изображения на св. Георги и св. Димитър. Особеностите на тези графити дават основание те да бъдат отнесени към т. нар. трета група от класификацията на рисунките графити от християнския период. Другата група графити са разположени в олтарната част на храма, върху долната част на стенописа, представящ Видението на Петър Александрийски и фигурата на Силвестър папа Римски. Единият графит може да се тълкува като изображение на кум, вдигащ наздравица на брачна церемония или като участник в празника на св. Трифон. Другият е изпълнен от уверена, може би школувана ръка и представлява реалистично изображение на млада жена държаща в ръцете си пеленаче. Двете изображения от представената група потвърждават констатацията, че към края на средновековната епоха рисунките графити започват да илюстрират новото, „отворено“ отношение на човека към света. Те са важен източник на информация за облеклото и обичаите на жителите на Арбанаси от XVII – XVIII в.

Кой е погребан в гроб № 16 от некропола на църквата „Св. архангели Михаил и Гавраил” в Арбанаси? – Известия на Регионален исторически музей Велико Търново, XXI, 2006, 125–130 (съав. М. Станчева).

Едно от археологическите предизвикателства е разпознаването на конкретната историческа личност зад комплексите от артефакти. Подобно извеждане от анонимност е трудно и често условно. В отделни случаи този рядък шанс е налице. Такава възможност предоставят данните от проучванията на гроб № 16 от некропола при храма „Св. архангели Михаил и Гавраил” в Арбанаси. Той датира от XVII – началото на XVIII в. Разположен е в едно от престижните места за погребение – в близост до югоизточния ъгъл на храма. В него е погребан индивид от женски пол. Върху черепа са установени останки от златовезан текстил с кръстообразна форма, апликиран към малка шапка от червена кожа. Части от златовезан текстил са установени и върху горната част на гръдния кош. Върху лявата ръка на погребаната е поставен сребърен пръстен. Върху щита му е представено стилизирано изображение на двуглав орел. Фонът около него е запълнен с тъмносин емайл. Анализът на паметника сочи, че изображението на двуглавия орел няма връзка с герба на Вселенската Цариградска патриаршия. Във времето от което датира пръстенът, двуглавият орел е едно от най-разпространените символни изображения, формирало редица хералдични знаци. Той участва както в емблемите на откъднунавските княжества, така и в тези на отделни владетелски фамилии. Една от тях е тази на Кантакузините. В Арбанаси от XVII до последната трета на XVIII в. живеят представители на тази фамилия. Тяхното жилище е разположено в непосредствена близост до храма „Св. архангели Михаил и Гавраил”. Дарение от Кантакузините са изработените от влашки майстори иконостаси на църквите „Рождество Христово” и „Св. Никола”. Върху центъра на орнаменталните им фризове е резбован двуглав орел, който се тълкува като герб на фамилията. Тези факти и изображението върху пръстена дават основание да се предполага, че в гроб № 16 от некропола при храма „Св. архангели Михаил и Гавраил” е погребан представител на фамилията на Кантакузините.

„Некрополът на ктиторите” при храма „Рождество Христово” в Арбанаси. – Известия на регионален исторически музей Велико Търново, XXI, 2006, 114–124.

В решението на подовата настилка на храма „Рождество Христово” в Арбанаси се констатира някои интересни особености. В преобладаващата си част тя е изпълнена от каменни плочи с неправилна форма, без следи от допълнителна обработка. Наред с

тях са поставени плочи изпълнени от доломитизиран варовик. Те имат правилна правоъгълна форма и гладки лица. Ориентирани са по дългата си страна в посока изток-запад. Разпределени са по следния начин в пространството на църквата: 5 плочи в галерията на храма, 1 плоча пред входа на параклиса „Св. Йоан Предтеча”, 2 плочи в пространството на притвора и 1 плоча до входа на наоса. Разположението им в интериора разгледано в съотношение с изписаните в специални полета ктиторски надписи, ктиторските портрети и аналогичното оформление на надгробните паметници в дворното пространство сочи, че разглежданите надгробия маркират гробовете на ктиторите на църквата. Особено точен аналог в подкрепа на предложеното виждане се явява регистрираната ситуация във вътрешността на храмовете „Св. Никола” и „Св. Димитър” в с. Арбанаси (Пороище, Разградско). Причина аналозите да бъдат търсени в това населено място е, че селищата Арбанаси до Търново и Арбанаси до Разград имат редица сходства по отношение времето на основаването им, историческото развитие, етническият състав на населението, общественоеикономическият и културен живот, както и значимата роля която играе Църквата в тях. Същото се отнася и за църковните постройки в двете поселения от гледна точка на строителна история и планово решение. На базата на анализ на открития в гробовете погребален инвентар и запазените епиграфски паметници се установява, че в гробните съоръжения са погребани хора с висок имуществен и социален статус, извършили дарителски актове към храмовете. В подкрепа на изказаното виждане, че в интериора на църквата „Рождество Христово” има специално оформен „некропол на ктиторите” се явява установеният факт, че галерията на храма има фунерарно-комеморативно предназначение. В нея са извършвани опела и възпоменателни служби в памет на погребаните в „некропола на ктиторите”.

Х. Вачев. Вълка Илчева. Хотница. Стари селища и находки. Част II – античност и средновековие. Издателство „Фабър”. Велико Търново, 2006. – Известия на Регионален исторически музей Велико Търново, XXII, 2007, 429–433.(рецензия).

Новооткрити паметници на Чипровското златарство от XVII – началото на XVIII в. в Арбанаси и Търново. – Известия на регионален исторически музей Велико Търново, XXII, 2007, 148–158.

През втората половина на XVI–XVII в. майсторите от Чипровската златарска школа налагат своите художествени възгледи и открития в художествената култура на българския и съседните балкански народи. Изследванията върху разпространението на техните златарски произведения сочат, че Търновският регион също попада в периметъра и на действие. Към настоящия момент свидетелство за това са два паметника – сребърният митрополитски жезъл изкован от майсторите Никола и Костадин през 1612 г. и обкова на евангелие изработено от майстор Йован със сина му Георги през 1660 г. Група новооткрити паметници, произхождащи от Търново и Арбанаси позволява да се уплътни картината на разпространение на произведенията на чипровските златари в региона. Притежание на църквата „Св. архангели Михаил и Гавраил” е гръцко евангелие с позлатени, сребърно обковани дъсчени корици. Обковата е изработена през 1648 г. Надпис върху капачето, което свързва кориците информира, че обковата е изработена в Чипровци от майстор, носещ името Петър. Предполага се, че това е същият чипровски златар, който с неговия „ортак” Йован изковава проскомидийният диск, предназначен за Бачковския манастир. Наред с евангелието от арбанашката църква, добър прием в региона намират произведения на златарството с чипровски произход, предназначени за светска употреба. Те са открити

при археологическите проучвания на некрополите при църквите „Рождество Христово” и „Св. архангели Михаил и Гавраил”. Става дума за накити пряко свързани с личността на починалия. Въз основа на утвърдената класификация за чипровските пръстени откритите накити са разпределини по следния начин: 3 пръстена тип I; 3 пръстена тип II; 4 пръстена тип IV; 1 пръстен тип V; 5 пръстена тип VI. Стилизово-техническите характеристики на чифт наушници, обкова на ножница и няколко копчета сочат, че те също са работени в Чипровци. Всички паметници са открити в гробове, датирани в хронологическите граници на XVII – началото на XVIII в.

Х. Вачев. Иван Чокоев. Текстил от средновековни археологически обекти в България. Постижения и проблеми на проучванията. Издателство „Фабер”. Велико Търново, 2006. – Известия на Регионален исторически музей Велико Търново, XXII, 2007, 438 – 442. (рецензия).

Още веднъж за пръстена от Хотница. – В: Международна научна конференция, посветена на 70-годишнината на проф. портопр. д-р Николай Шиваров, 23 – 24 ноември 2001 г., Велико Търново, 2008, 180–185.(съав. Ив. Чокоев).

През 1984 г. в землището на с. Хотница, Великотърновско е открит пръстен-халка. По лицевата му повърхност са представени 12 релефни знака. Първия проучвател на паметника счита, че това са глаголически букви и отнася времето на изработката му към IX – X в. Впоследствие друг автор тълкува знаците по пръстена не като отделни букви, а правилно разпознава 12-те астрономо-астрологични символа на съзвездията от зодиакалния кръг. Той изказва виждане, че времето на създаване на пръстена е XIII – XIV в., когато под влияние на Византия астрологията се развива и в българските земи. Въз основа на данните за археологическата среда от която произхожда паметникът, установените етапи в разпространението на астрологичните изображения в българските земи и данните за историята на металните сплави, и технологията на изработка на украшения от тях в настоящото изследване е предложена ново датирание на пръстена. Той произхожда от местността Калиманица, където са регистрирани следи от поселищен живот през късната бронзова, ранната и късната желязна епоха, римското владичество и периода IX – X в. Няма материални следи от поселение от епохата XIII – XIV в. В местността от XVII в. нататък има селище, което стига най-голям разцвет през XVIII – XIX в. Факт е, че през епохата на Второто българско царство под влияние на Византия астрологията има сравнително бурно развитие. Това е засвидетелствано в книжнината оттогава, но астрологични знаци, образи и композиции в изкуството от този период не са засвидетелствани. Най-старите паметници, в които са запазени астрологични изображения са произведения на монументалната живопис от ранните векове на османското владичество. Въз основа на установените етапи в разпространението на астрологичните изображения в българските земи, считаме появата им върху пръстена от Хотница да е станала не по-рано от XVIII в. В подкрепа на тази датировка са и наблюденията върху материала от който той е изработен (месингова сплав) и данните за историята на металните сплави и технологиите за изработка на украшения от тях. Въз основа на всички тези данни и сходствата на паметника с един екземпляр от Националния археологически музей, считаме, че пръстенът от Хотница е изработен през XVIII – XIX в.

Златен пръстен печат от Арбанаси, Великотърновско. – В: Нумизматични, сфрагистични и епиграфски приноси към историята на Черноморското крайбрежие. ACTA MUSEI VARNAENSIS VII – 2, Варна, 2008, 207–212.

При археологически проучвания в параклиса „Св. Георги“ при църквата „Св. Димитър“ е разкрит гроб с пореден № 19. В него е погребан индивид от женски пол. Върху черепа са установени следи и материални останки от сложносъставна украса за глава. Върху дясната ръка е открит златен пръстен печат, изработен чрез леене от висококаратово злато. Изображенията върху щита са изпълнени чрез вдълбаване. В горната част е изписана годината 1790. В централното поле е представено схематично изображение на корона, а от двете и страни в неготив са врязани буквите „М“ и „Р“.

Отдолу има стилизирано сърце и врязани в негатив букви „Г“ и „О“. Изследванията върху такъв вид паметници сочат, че печатите с четири симетрично поставени в негатив букви са съкращения на личното и бащиното/фамилно име на собственика. На базата на документалните източници от Арбанаси, в които са упоменати личните и бащините/фамилни имена на жители от селището е направен опит за развързване на надписа. Лични имена съдържащи буквите от първия ред на надписа използвани в Арбанаси са: Мариа, Макриа, Мариас, Макрина, Марта, Маргарити, Мирсено. Буквите от долния ред на пръстена дават основание да се предполага, че най-вероятно бащиното/фамилно име на притежателката на пръстена е Йоану. Обстоятелството, че притежателят на пръстена печат е жена, повдига определен кръг въпроси. През епохата на османското владичество появата на този вид накит, характеризиращ се с голяма степен на индивидуализация, се свързва с появата на прослойка от заможни занаятчии и търговци. С голяма доза вероятност може да се допусне, че към тях е принадлежала и погребаната в гроб № 19. Основание да изкажа това виждане освен вида на накита, ми дава и обстоятелството, че тя е погребана в параклиса „Св. Георги“ наред с другите ктитори на църквата. В подкрепа на казаното се явяват и писмени сведения от XVII в., които сочат, че в прослойката от богати търговци и лихвари, живеещи в Арбанаси като самостоятелни играчи се появяват и жени.

Църковното строителство в Каварна през XVII в. – В: Каварна. Средище на българския североизток. Сборник доклади от научна конференция Каварна – 2007, Каварна, 2008, 222–230.

Въпросът за християнското храмово строителство в Каварна от първите векове на османското владичество не е бил обект на самостоятелно проучване. Вероятна причина за това е липсата на запазени паметници от това време. Към настоящия момент двете църкви в града, във вида достигнал до наши дни са строени през XIX в. Независимо от тази констатация считам, че са налице определени възможности да бъде хвърлена светлина върху проблема за християнското храмово строителство и архитектура от ранните векове на османското владичество. Това виждане се основава на наличието на информация по проблема, съдържаща се в официални турски, гръцки и западноевропейски документи и вече установените в закономерности в християнското храмово строителство през XVII в. С оглед на така поставената цел в началото на настоящото изследване са маркирани основните моменти от историческото развитие на селището след XIV в. и ролята на Църквата в него. Те имат пряко отношение към изясняването на поставения проблем. Документ от 1652 г. сочи, че Каварна и още няколко селища са екзархия, подчинена на Цариградската патриаршия. През целия XVIII до началото на XIX в. екзархията е давана за управление на лица, назначавани

като велики логотети на Патриаршията. Конкретна информация по въпроса за християнското храмово строителство в селището се съдържа в една султанска заповед от 1 април 1693 г. От съдържанието ѝ става видно, че преди споменатата дата на два пъти е бил издиган храм с метох към него, който впоследствие е бил разрушаван. Тези сведения се потвърждават и от релацията на католическия епископ Ф. Станиславов, в която е отбелязано, че през 1659 г. в Каварна функционират два християнски храма. Косвени сведения за наличието им се откриват и в един сигилий на патриарх Паисий от 1652 г. В изследването е направен опит и за локализацията на единия от християнските храмове функционирал през XVII в. Особеностите в архитектурното решение на църквата „Св. Георги“ дават основание да се предполага, че през 1836 г. е извършено възстановяването му върху основите на по-стара църковна постройка.

Неразчетени надписи по обтегачите от галерията на църквата „Рождество Христово“ в Арабанаси. – Известия на Регионален исторически музей Велико Търново, XXIII, 2008, 177–199. (съав. Пл. Събев, Р. Костова).

Върху 14 дървени обтегача от галерията на църквата „Рождество Христово“ са изписани два типа надписи: единият побира тъмносиви букви на фона на бяла мазилка, а вторият бели букви на тъмен фон. Към настоящия момент те не са били обект на изследване. Комплексният подход в проучването им доведе следните резултати: използвани са източници предимно от православната богослужебна литература, както и такива, чието съдържание е инспирирано от апокрифи и сборници с дидактично съдържание. Надписите имат елитарен характер, общовалиден за поствизантийският период. Тяхното изписване е доказателство за намесата на Търновската митрополия, пряко кореспондираща с Цариградската патриаршия и разполагаща с престижни богослужебни издания. Категорично доказателство за това е текстът върху 11 и 12 обтегач, който дословно е преписан от Цариградски източник, от първата половина на XVII в. – Велики Часослов. Установява се, че групирането на стенописите по тематика в галерията на храма „Рождество Христово“ се отнася към последованията от църковния календар, а надписите по обтегачите съответстват на определените зони със сложна иконографска насоченост. На базата на настоящото изследване се установиха солидни факти за фиксиране на датата на зографисване на галерията – 1643 г. Налице са исторически обстоятелства, вследствие на които съвсем закономерно именно през тази година е положена стенописната украса. Първите десетилетия на XVII в. са тревожни за Православието поради засилената католическа пропаганда и приобщаването на различни социални групи към „догмати“ извън кръга на Вселенските събори. Освен пряката заплаха от страна на католическите мисии в българските земи, православните водачи са силно обезпокоени от фантома на калвинизма. Протестантската идеология последователно е осъдена на събори в различни части на православния свят. Освен в административно-правен аспект, православното духовенство потвърждава своите религиозни догми и с изображенията в църквите. Това обяснява защо изображенията на Вселенските събори се появяват в една и съща година в два от най-големите църковни центрове на Балканите – трапезарията на Бачковския манастир и митрополитската църква „Рождество Христово“ в Арабанаси.

Х. Вачев. Иван Тютюнджиев. Търновската митрополия през XV – XIX век. Издателство „Ровита“. Велико Търново, 2007, 567 с.– Известия на Регионален исторически музей Велико Търново, XXIII, 2008, 351–355. (рецензия).

Християнско църковно строителство и архитектура в Търновград през XV – XVII век. – В: LAUREA. In honorem Margaritae Vaklinova. Книга II. София, 2009, 319–337.

В навечерието на османското завоевание на средновековната столица Търновград в нея функционират повече от 50 енорийски, фамилни и манастирски храмове. При акта на завоевание и десетилетията след това значителна част от тези постройки са ограбени и разрушени. Други обаче продължават да функционират и през първите векове на османското владичество. Това се установява въз основа на източници от различен характер: писмени сведения от епохата, запазени архитектурни обеми на култови постройки от тази епоха, резултати от археологически проучвания. Въз основа на това е проследена историята на митрополитския храм „Св. св. Петър и Павел”, църквите „Св. Иван Рилски” в Асенова махала, „Св. 40 мъченици”, „Св. Богородица”, „Св. Георги”, „Св. Петка”, „Св. Димитър” и църква № 2, църква №12 на хълма Царевец, църква №18 на Царевец, църквата на дубровнишката католическа колония „Успение на св. Богородица” и арменската църква „Сурп Аствадзадзин”. Представеният преглед на историческите данни за храмовите постройки позволява да бъдат проследени развитието и промените на енорийската мрежа в града. Тази картина се уплътнява още повече при сравняването на броя на църквите през отделните столетия със сведенията за християнски териториални общности съдържащи се в османските данъчни описи от 1516/1517, 1541 – 1545, 1613 – 1614 г. Въз основа на това се установява, че в Търново се наблюдава определена плътност на енорийската мрежа, като броят на свещениците надхвърля този на махалите. Изводът който следва е, че през периода XV–XVII в. в старата столица има сравнително устойчива от гледна точка на спецификата на епохата енорийска мрежа, при която към края на разглеждания период се наблюдава тенденция към уплътняване. Що се отнася до проблемите на архитектурното развитие на църковните постройки се установява, че в тях не се долавят нови тенденции в архитектурата, засвидетелствани в други населени места. Обяснението на този факт се търси в обстоятелството, че всички функционирали през разглеждания период църкви са стари средновековни храмове и строителството се свежда основно до извършване на ремонтни дейности по тях.

Черквите „Св. Димитър” и „Св. 40 мъченици” – столетие след разкопките на Моско Москов. – В: Моско Москов. Избрани страници за Великотърновския край. Велико Търново, 2009, 11–18.

На заседание на Настоятелството на Археологическото дружество в Търново, проведено на 12 февруари 1906 г. е взето решение за извършване на разкопки в църквите „Св. Димитър” и „Св. 40 мъченици”. Те са проведени под ръководството на Моско Москов и с тях е поставено началото на началото на археологическите проучвания на двете исторически черкви, което ще бъде завършено столетие по-късно. В настоящия труд са представени основните резултати от първите изследвания и интерпретацията на резултати от тях. След това в хронологически порядък е дадена информация за всеки един от етапите на проучванията извършени под ръководството на различни изследвачи. Отчетени са приносните моменти в изясняването на различни аспекти от историята на църквите и тяхното място в развитието на българската средновековна архитектура. В заключителната част от настоящото изследване е представена подбрана библиография на изследванията посветени на археологическите проучвания на двата храма.

Новооткрита църква в подножието на Перперикон (предварително съобщение). – В: Приноси към българската археология . Т. 6. София, 2009, 269–275. (съав. Н. Овчаров).

При археологически проучвания в североизточното подножие на Перперикон са разкрити архитектурните останки на християнски храм. В настоящото съобщение са представени предварителни данни за архитектурата и строителната му история. Църквата се състои от олтар, наос и притвор разположени последователно по надлъжната ос. Размерите ѝ са 11,10 x 5,35 м. Изградена е от местна порода камъни, тухли и бял хоросан. Олтарното пространство е отделено от наоса посредством два зидани пиластъра. Наосът е еднопространствен, без членения. Притворът е конструктивно свързан с него, а на западната му стена е оформен вход. Южно от църквата е установено наличието на зидан каменен стълб и рушевини от зид успореден на южната стена. Във вътрешността на наоса са разкрити строителните останки от две стени с калова спойка, които заедно със част от северният зид и апсидата на църквата оформят малко култово пространство. На този на проучване са регистрирани три строителни периода. Първоначално е издигнат храм състоящ се от олтар, наос и притвор. Откритият подемен материал и архитектурното решение на олтара дава основание изграждането на постройката да бъде отнесено в хронологическите граници между втората половина на XI – XII в. През втората половина на XIII в. от южната страна на храма е изградена камбанария и галерия. Входът от западната страна на притвора е зазидан и е оформен нов на южната стена. В този си вид църквата просъществува до 60-те години на XIV в. когато е разрушена. През първите векове на османското владичество (краят на XV – XVI в) е извършено частичното ѝ възстановяване. Преизползвана е апсидната конха и част от северната стена, а западната и южната са изградени от камък на калова спойка. От съдържанието на османски официални документи от 1626 – 1627 г. става ясно, че разположеното в близост до новооткритата църква се е намирало селището Караалар (Горна крепост). Християнското население в него е било натоварено с дервенджийски задължения по охраната на близкия проход. Това обяснява и причината, поради която, на жителите му е разрешено, да възстановят частично старият християнски храм.

Храмът „Св. св. Петър и Павел” и комплексът около него (исторически извори, състояние на проучванията и перспективи). – Известия на Регионален исторически музей Велико Търново, XXIV–XXV, 2009–2010, 211–226.

Храмът „Св. св. Петър и Павел” във Велико Търново е един от най-забележителните паметници на средновековната църковна архитектура и живопис. Частично запазените му фрески отдавна привличат вниманието на специалистите, в резултат на което е натрупан значителен масив от изследвания с изкуствоведска насоченост. Не така стоят нещата по отношение на проучванията върху строителната история и архитектура на храма и комплекса около него. По отделни въпроси от тази проблематика са изказани различни, в редица случаи противоречащи си становища. Тази констатация за състоянието на изследванията и някои мои виждания по въпроса за историята на храма „Св. св. Петър и Павел” дадох основание да бъде представен настоящия историографски преглед. Проблематиката е разгледана в рамките на два обособени параграфа. В първият от тях са представени различните виждания върху историята и архитектурата на храма „Св. св. Петър и Павел”. Наред с тях е изложено и авторското ми виждане по тези въпроси, както и вижданията ми върху редица други проблеми останали встрани при досегашните изследвания. Вторият параграф е посветен на комплекса около църквата „Св. св. Петър и Павел”. В хронологически

порядък са представени всички исторически свидетелства за нея през периода от началото на XIII в до края на XIX в. Направен е критичен преглед на вижданията върху характера на комплекса. То е съчетан с личното ми становище по очертаната проблематика. В заключителната част са посочени задачите и перспективите на предстоящото комплексно изследване на паметника.

Х. Вачев. Диана Косева. Триптиси-поменици от Арбанаси. Издателство „Фабер“. Велико Търново, 2007, 98 стр. - Известия на Регионален исторически музей Велико Търново, XXIV–XXV, 2009–2010, 357–359.(рецензия)

Към въпроса за най-ранното култово строителство в Арбанаси. – В: Великотърновският университет “Св. св. Кирил и Методий” и българската археология. Велико Търново, 2010, 641–644.

В предварително съобщение, през 2003 г. лансирах ново виждане относно строителната история на църквата „Св. Димитър“ в Арбанаси. То се базираше на анализ на запазените архитектурни останки, данни придобити при археологическите проучвания на паметника и стиловите особености на двата пласта зография. В резюмиран вид то е следното. Първоначално е издигнат сегашният параклис на храма. Това става в средата на XVI в., а негов патрон е св. Георги. В тогавашният си вид постройката представлява проста еднокорабна църква състояща се от олтар, наос и притвор. В началото на XVII в. от южната ѝ е пристроен храм с патрон „Св. Димитър“, а от запад ново преддверие. Резултатите от новите археологически проучвания потвърждават верността на изказаната хипотеза и хвърлят допълнителна светлина върху строителната история на паметника. Установените особености при изследването на гроб № 28, разположен в близост до северният аркосолий в наоса на „Св. Димитър“ категорично потвърждават, че първоначално е издигнат храм с патрон св. Георги. Характеристиките на терена върху той е разположен сочат, че преди изграждането на масивната конструкция най-вероятно е съществувала култова постройка изпълнена от нетрайни материали. В подкрепа на това се явяват сведенията, съдържащи се в един муфассал регистър за Никополския санджак от 1544–1553 г.

Храмово строителство и архитектура в дубровнишките католически колонии в българските земи през XVI – XVII век. – Известия на Регионален исторически музей Варна, т. 59, 2008 (под печат)

Дейността на дубровнишките колонии, устройството и големината им, обемът и приоритетите в осъществяването от тях търговски връзки, отношенията с метрополията, въпроси свързани с най-видните представители на съсловието са били обект на изследване в редица научни съчинения. Встрани от вниманието на проучвателите остават проблемите на църковната организация, храмовото строителство и архитектура на дубровнишките католически общности в българските земи. Опит за запълване на тази празнина е настоящото изследване. В него на базата на наличните документални източници и резултати от археологически проучвания са представени данни, които имат отношение към култовото строителство и спецификата на храмовата архитектура.

През първите векове на османското владичество търговски дубровнишки колонии има в градовете: София, Търново, Пловдив, Провадия, Русе, Никопол, Шумен, Разград, Ловеч и Видин. Въз основа на сведения от различен характер се установява, че католически храмове са издигнати в София, Търново и Провадия. За задоволяване религиозните нужди на католиците в Никопол се използва скална църква от епохата на Българското средновековие. В жилищни постройки в Русе и Провадия са оформени молитвени домове. В останалите колонии богослужението се извършва в непригодени за целта постройки, а на големи църковни празници дубровничани се черкуват в католически храмове в други населени места.

Развитието на църковното строителство и архитектура в дубровнишките колонии е в пряка връзка с придобитото от общността право свободно да изповядва католическата вяра. Обезпечаването на това право е обвързано с договорите между републиката и Османската империя. В реалното му прилагане обаче се констатира двоен стандарт. Той породен от политиката на Османската империя към християнската църква, която във всички свои аспекти се влияе от съответните държавнополитически нужди. Конкретно по отношение на храмовото строителство на дубровничаните реално са в сила всички онези изисквания, които османската власт има по отношение на култовите паметници на останалите християнски общности. Това от своя страна дава отражение върху неговите мащаби. Изследването на архитектурно развитие на дубровнишките католически храмове позволява да се установи наличието на две тенденции. От една страна са доста отчетливи местните влияния, най-вече в обемните и фасадните решения на храмовете. Що се отнася до интериора, се констатира, че оформлението му е в съответствие с ритуално-обредните и служебните изисквания на Католическата църква.

Манастирите в Ловешката епископия през XV – XVIII век. – Известия на Регионален исторически музей Ловеч, т. XI, 2011, 14 стр. (под печат).

През епохата на Второто българско царство Ловеч е митрополитски център, учреден със съдействието на Българската църква в Търново. След понижаването на самостоятелната Търновска патриаршия в ранг на митрополия, подчинена на Вселенската Цариградска патриаршия в началото на XV в., той приема статут на епископия. Акцентът в настоящото изследване е поставен върху промените, които настъпват в съществуващата от времето на Българското средновековие манастирската мрежа в Ловешката църковна област и нейното състояние във вековете на иноверско господство. Въз основа на данни от различен характер е установено, че през периода XV – XVIII в. в Ловешката епископия действат 19 манастира и скитове. Част от тях са основани през периода на Второто българско царство. При османското завоевание редица обители са унищожени, но други продължават да функционират. Редица манастири възникват и в първите векове на османското владичество. Установява се, че в периода от средата на XV в. до края на XVII в. манастирската мрежа постепенно се разраства и уплътнява. В края на XVII в. в резултат на мюсюлманския фанатизъм някои обители са унищожени. Други манастири престават да съществуват в резултат на кърджалийските размирици от края на XVIII в. Обобщено погледнато, манастирската мрежа в Ловешката епископия е неравномерна – доста плътна в някои региони и отделни агломерации, по-рехави в други. Една от причините за това е наследството от доосманската епоха. Наред с него влияние оказват както моделът на селищната мрежа, така и засилената католическа пропаганда през XVII в.

Църковно строителство и архитектура в арменските колонии на територията на Търновската митрополия през XVII–XVIII век. – В: Приноси към българската археология, Т. 7, 2010 (под печат).

От средата на XVI в. се наблюдава все по-нарастващ приток на арменски преселници в българските земи. Засвидетелствани са три големи бежански вълни около 1549, 1606 – 1610 и 30 – 40-те години на XVII в. В резултат на тях, в някои от градовете, намиращи се под юрисдикцията на Търновската митрополия се формират арменски колонии. За задоволяване на религиозните си нужди те издигат църковни постройки. На базата на разнородни по характер източници е установено наличието на следните арменски храмове функционирали през XVII – XVIII в.: „Сурп Аствадзадзин” – Русе; „Сурп Аствадзадзин” – Разград; „Сурп Аствадзадзин” – Шумен; арменска църква с неустановен патрон в Преслав; „Сурп Аствадзадзин” – Търново. Представени са данни за строителната им история. Представа за архитектурното решение на църковните постройки дава единствено проученият по археологически път храм „Сурп Аствадзадзин” – Търново. Регистрирани три строителни периода в изграждането му. Плановото и обемното му решение е в унисон със засвидетелстваните тенденции в православната архитектура от разглеждания период. Решението на интериора е в съответствие с ритуално – обредните и служебни изисквания на Арменската апостолическа църква.

Нови археологически приноси за историята на Търновската митрополия (продължение на темата). – В: Юбилеен сборник на професор д-р протопр. Николай Шиваров, 2010 (под печат).

От началото на XV в. манастирът при църквата „Св. св. Петър и Павел” е превърнат в резиденция на Търновската митрополия. Досегашните изследвания сочат, че търновските владици са погребвани в специално оформен за целта гроб разположен във вътрешността на храма. Резултатите от провежданите археологически разкопки в дворното пространство на комплекса хвърлят допълнителна светлина върху историята на Търновската митрополия. Специално внимание заслужава гроб № 37. Той се намира в непосредствена близост до югоизточния ъгъл на църквата. Оформен е по такъв начин, че тялото на полагания в него индивид от мъжки пол да заеме полуседнало положение. В православния свят изграждането и оформлението на гробни съоръжения с подобна форма е свързано с погребването в тях на висши духовни лица. Анализът на гробното съоръжение показва, че погребението в него е извършено в края на XVII–XVIII в. Данните от историческите извори и спецификата на гробното съоръжение дават основание да се предполага, че в гроба е погребан неизвестен по име викариен епископ на Търновската митрополия.

По въпроса за католическото храмово строителство и архитектура на територията на Търновската митрополия от края на XVI – XVII век. – Известия на Регионален исторически музей Велико Търново, XXVI, 2011, 223–244.

В началото на XV в. Търновската православна патриаршия е понижена в ранг на митрополия подчинена на Цариградската патриаршия. Тя има огромен териториален обхват и е най-голямата на територията на Балканския полуостров. От края на XVI в. редица селища в централната ѝ част, разположени между дунавските градове Никопол

и Свищов са подложени на усилен католическа пропаганда. На проблемите свързани с църковното строителство и архитектура в тях е посветено настоящото изследване.

Разгледани са всички условия и фактори които влияят на строежа и поддръжката на култовите сгради – правни постулати произтичащи от османската теология, етнически облик и статут на селищата, степен на организация на социалните институции, ниво на централната и местна църковна организация, отношения с православната църква.

На базата на информацията съдържаща се в релациите на католическите църковни дейци, официални османски документи, кореспонденция на православната църква, пътеписи и други източници са локализирани 21 постройките които изпълняват култови функции. Разгледани са различните форми на това което може да бъде наречено католическо храмово строителство – църкви, килии, стаи пригодени за изповядване на католическата вяра. Направен е изводът, че независимо от трудните условия и действие на редица неблагоприятни фактори, католическото храмово строителство е обективен, но не особено мащабен процес.

Разгледан е въпросът за архитектурното решение на католическите храмове. Отчетена е спецификата на решенията в интериора. Установени са влиянията които католическата храмова архитектура търпи като въздействие от страна на православното църковно строителство през разглеждания период.

За началото на църковното монетосечене, Хароновия обол и коректността. (По повод книгата на Христо Харитонов. Монетите на християнските храмове в България. Издателство „Абагар”, Велико Търново, 2010. - Известия на Регионален исторически музей Велико Търново, XXVI, 2011, 347–360.

През възрожденската епоха някои християнски храмове в българските земи започват да сечат църковни монети, предназначени за вътрешнохрамови плащания. На този интересен проблем е посветено монографичното изследване на Хр. Харитонов „Монетите на християнските храмове в България”. Авторът си поставя редица задачи, разрешаването на които има фундаментално значение за постигане целта на проучването. По отношение на успешното изпълнение на споменатите задачи обаче имам сериозни резерви както по отношение използвания подход при разрешаването им, така и за последвалите изводи. В настоящия труд съм представил съответните аргументи за това. Те са обособени в няколко отделни параграфа, посветени съответно на проблема за началото на църковното монетосечене, използването на църковните монети като „Харонов обол”, употребата им като накит, както и за начина на правене на критика в настоящия труд. За да докаже тезата си, че началото на църковното монетосечене е през XVII в., Х.Х. интерпретира резултатите от археологическите проучвания на няколко късносредновековни обекта. Както се установява, доводите в подкрепа на това виждане са плод на спекулативно боравене със селективно избран материал, съчетано с некоректно отношение към изследователите и техните публикации. Същото се констатира и по отношение на проблема за използването на църковните монети като „Харонов обол”, като към всичко казано дотук е прибавена и една свръхинтерпретация. Своеобразния изследователски почерк ан изследване на Х. Харитонов добре се долавя при разглеждането на църковните монети като накит или като елемент от накит. Първоначално той се впуска в общи разсъждения относно използването на паричните знаци като накит, като отбелязва, че на този етап все още не е засвидетелствано присъствието на църковни монети в него. Това не му пречи

впоследствие да направи извода „че накитът с църковни монети по своя произход и предназначение има дълбоко народностен характер”. В заключителната част на настоящото изследването е обърнато внимание на специфичния авторски подход на Х. Харитонов по отношение на критиката му към наличните изследвания и използвания език, които могат да бъдат определени единствено като безпардонни.

Женски пръстени-печати от XVIII век. – Известия на Регионален исторически музей Варна, т. 60, 2009 (под печат).

Преди повече от 50 години, проф. Ал. Кузев обнародва един златен-пръстен печат от Варненско. Върху него е изписано името Катина и годината 1774 г. Изследвачът на паметника отбелязва, че собственикът на този пръстен-печат е жена, което е твърде рядко за епохата явление. В резултат на целенасоченото проучване на обекти от епохата на османското владичество са открити нови пръстени-печати притежавани от жени. Два от тях произхождат от некропола на църквата „Св. Димитър” в Арбанаси, един от храма „Св. Димитър” в Пороище, Разградско и един от некропола при арменската църква „Сурп Аствадзадзин” в Търново. Всички те датират от XVIII в. Историческите сведения сочат, че споменатите населени места имат по-специален статут. Обществено-икономическият и социален климат в тях дава определена възможност за реализация на някои жени в един свят, в който по това време доминират мъжете. Материално свидетелство за това са представените пръстен-печати. Те са илюстрация за принадлежността на собственичките им към богатата търговско-занаятчийска прослойка.

Коя църква с патрон св. Георги е издигната през XVI век в Арбанаси? – Известия на Регионален исторически музей Търговище, т.4, 2010 (под печат).

Към днешна дата в югозападната част на селището Арбанаси съществува храм, чийто патрон е св. Георги. Сегашното му състояние е резултат на сериозна консервационна и реставрационна намеса. Преди извършването ѝ са проведени архитектурни проучвания. При тях е установено, че църквата е издигната в първата половина на XVII в. В първото десетилетие претърпява сериозно преустройство в резултат на което придобива усложнена архитектурно-композиционна форма.

В едно по-ново изследване е изказано мнение, че църквата е издигната през XVI в. Доказателства за това са изведени на базата на стилов анализ на части от стенописната украса в олтара на храма и прилежащата му галерия. Счита се, че те са дело на един и същи зограф. Въз основа на това е предложена нова хронология в издигането на паметника. Изказано е виждане върху архитектурния му вид през XVI в. Счита се, че от северната страна на храма е имало помещение изградено от кирпич. Изследвачът допуска, че то е оцеляло при разрушението на църквата в началото на XVII в. С цел да бъдат запазени съществуващите в него стенописи от XVI в., от външната му страна са изградени масивни каменни стени.

Внимателният прочит на архитектурата на храма и в частност на галерията, установената последователност в издигането на обемите, както и използваните конструктивни решения показват по-различна картина. Кирпичените стени, върху които има останки от стенописна украса са издигнати след изграждането на масивната галерия от север, т. е. след 1709 г. Това от своя страна, категорично опровергава

изказаното становище, че първия строителен период на храма „Св. Георги” се отнася към XVI в.

През XVI в. в селището Арбанаси наистина съществува църква, която има за патрон св. Георги. Това е сегашния параклис на църквата „Св. Димитър”, който през споменатото столетие е съществувал като самостоятелен обем. Това е установено при археологическите проучвания извършени във вътрешността на постройката и в дворното пространство. Резултатите показват, че около средата на XVI в. е издигнат храм състоящ се от олтар, наос и притвор. Засводяването му е масивно. Изследванията върху запазените останки от по-ранния стенописен пласт в него, категорично подкрепят предложената датировка.

В началото на XVII в. е извършена реконструкция на съществуващата църква “Св. Георги” и тя е включена в обема на новоиздигнатия храм “Св. Димитър”. Към 1621 г. е завършено полагането на стенописна украса в него. С течение на времето гражданственост придобива новия патрон на църквата – св. Димитър. Поради тази причина в югозападната част на селището е издигнат нов храм посветен на св. Георги.

За локализацията на църквата църквата „ Св. Иван Рилски” в Търново. – В: Дни на науката 2011. Т. 1. Съюз на учените в България. Клон Велико Търново. Велико Търново, 2011, 35–41.

Документални източници от XIX в. сочат, в т. нар. „Асеновата махала” във Велико Търново е имало средновековна църква посветена на св. Иван Рилски. Многобройните опити за нейното локализиране доскоро бяха неуспешни. При археологически проучвания проведени през 2008–2009 г. южно от храма „Св. св. Петър и Павел” бяха разкрити архитектурните останки на средновековна църква. Установи се, че тя е издигната в началните десетилетия на XIII в. и функционира до края на XVII в. Придобитите при археологическите разкопки данни, анализът на пространственото разположение и функционално предназначение сочат, че църквата е неразделна част от манастирския и митрополитски комплекс при храма „Св. св. Петър и Павел”. Въз основа на установената строителната история, данните от средновековните писмените извори и стенописната украса в храма „Св. св. Петър и Павел” е изказано виждането, че най-вероятно новооткритата църква има за патрон св. Иван Рилски.

St. Demetrius church in Arbanassi in the light of the latest investigations. – В: Свидетелства на традицията. Сборник материали от научноизследователски проекти на Православният богословски факултет., Великотърновски университет “Св. св. Кирил и Методий”. Велико Търново, 2011, 215 – 222.

В продължение на близо едно десетилетие църквата “Св. Димитър” в Арбанаси и прилежащия ѝ некропол са обект на комплексно интердисциплинарно проучване. В настоящото изследване са представени основни резултати от него. Писмените свидетелства за историята на храма са сравнително оскъдни. Най-ранните от тях датират от 20-те години на XVII в. Въз основа на данните от тях досегашните изследвачи считат, че църквата е издигната в самото начало на споменатото столетие. Въз основа на резултатите от проведените археологически проучвания, анализ на запазената стенописна украса и сведения извлечени от официални османски документи е предложено ново виждане върху строителната история на църквата. Първоначалното тя съществува в обема на сегашния параклис “Св. Георги”. Изграждането ѝ става в средата на XVI в. В подкрепа на тази датировка се явяват стиловите особености на

зографията от първия стенописен пласт и сведенията съдържащи се в един муфассал регистър за Никополския санджак от 1544–1553 г. В началото на XVII в. е предприета мащабна реконструкция при която от южната страна на съществуващия храм е издигната църква с патрон св. Димитър. Двете култови пространства са обединени посредством Г-образна галерия. Цялата вътрешност на храма е изцяло стенописана, като зографските дейности са завършени през 1621 г. Въз основа на резултатите от комплексното изследване е предложено виждане по проблема за градоустройственото развитие на Арбанаси. Първоначалното ядро на селището, датиращо от края на XV – началото на XVI се локализира в пространството около църквата “Св. Димитър”. Към средата на XVI в. то се разширява в западна и югозападна посока. Композиционни центрове на новите махали са църквите “Св. Георги” и “Рождество Христово”.

За ролята на Църквата в изграждането на храмовата мрежа в Търновската митрополия през XV – XVIII век. - В: Дни на науката 2012. Т. 1. Съюз на учените в България. Клон Велико Търново. Велико Търново, 2012, (под печат).

След унищожаването на държавно-организационния механизъм на българската държава от османските турци, единствената институция която има обществено-ръководни функции и поддържа единството в общонароден аспект е Църквата. Дори под ръководството на Цариградската патриаршия тя запазва позициите си на идеен ръководител на целокупната българска народност, именно по причина, че местната църковна организация е българска институция. Това състояние на нещата има отношение и към проблема за християнското храмово строителство през епохата. В редица по-стари разработки по темата, възстановяването и строителството на черкви и манастири се представя като стихийно движение на масите в което интуитивно се търси защита срещу активния асимилационен натиск на новите господари на българските земи. Тази постановка впоследствие време бе допълнена с виждането, че процесът на възстановяването и строителството на храмове е насочван от Църквата и то най-вече от местната църковна организация която е българска институция. Изследванията сочат, че връзките между църковните институции и паството почиват върху началата на взаимната необходимост. Конкретно за Търновската епархия е налице значително количество емпиричен материал, който позволява да бъдат направени съответните изводи по отношение на проблема за участието на Църквата в изграждането на енорийската храмова мрежа и манастирската структура. Източници с разнороден характер категорично сочат, че пряко участие в изграждането на храмовата мрежа в диоцеза имат редица търновски митрополити и подведомствените им епископи. Сред тях се открояват имената на владичите: Игнатий, Анастасий, Дионисий Рали, Гавраил I, Герасим II Какавелас, Атанасий, Неофит, както и тези на епископът на Червен Гавраил и преславският епископ Никифор. Принос за изграждането на храмовата мрежа имат редица представители на черното духовенство и свещеници, имената на които са засвидетелствани в епиграфски паметници и документи. На базата на представените факти е направен изводът, че християнската Църква в Търновския диоцез на всички нейни нива е не само организатор, а и пряк участник в процеса на изграждане на енорийската мрежа и манастирската структура в трудните векове на османското владичество.

Щрихи към портрета на Търновският митрополит Гавраил I. – Слово и образ, 4, 2012 (под печат).

Търновския владика Гавраил управлява епархията в периода 1608 – 1626 г. Той полага особени грижи за изграждането, уплътняване и функционирането на храмовата мрежа в митрополията. Сведения от различен характер сочат, че по време на управлението му са издигнати и зографисани редица църкви. Един от най-важните му актове е създаването на ново митрополитско седалище в Арбанаси. По негова инициатива през 1621 г. е извършена мащабна реконструкция и зографисване на църквата „Св. Димитър“ в селището. Анализът на архитектурната композиция, стенописната украса и писмените сведения сочат, че това е продиктувано от новата роля с която е натоварена църквата. Тя започва да изпълнява функциите на митрополитска катедра. Владиката има заслуга и за възстановяването на Капиновския манастир „Св. Николай Чудотворец“.

Фрагменти от стенописи над входната врата, свързваща галерията с нартекса на храма „Рождество Христово“ в Арбанаси. - Слово и образ, 4, 2012 (под печат).(съав. Пл. Събев).

Галерията на митрополитската църква „Рождество Христово“ в Арбанаси е изключително богата на иконографски сюжети. В периода след завършване на консервацията и реставрацията до днес, редица специалисти изследват различните изображения, изказвайки различни мнения и заключения. При по-внимателният оглед на декоративната украса обаче продължават да изплуват изображения от миналото, които досега не са били обект на проучване. В случая става дума за запазените фрагменти от стенописна украса над входната врата, която свързва галерията с нартекса на храма. Представените изображения представляват зодиакалните знаци Козирог, Водолей, Риби, Овен, Телец и Близнаци. Анализът сочи, че не става дума за самоцелно запълване на пространството с декоративна украса. Налице са редица основания въз основа на които, останките от стенописната украса над входната врата да се разглеждат като част от един цялостен иконографски сюжет – „Всяко дихание да хвали Господа“ (илюстрации по Давидовите псалми 148, 149, 150). Приведени са редица близки в иконографско и стилово отношение примери от духовните средища на европейският югоизток. Изводът който се налага е, че съществува определена връзка между функцията на галерията, където се предвиждат изпълнения на „Всяко дихание“ и самите стенописи с детайли на Зодиак.

За ктиторите на църквата „Св. Димитър“ в Арбанаси (по материали от археологическите проучвания). – В: In honorem professoris Димитър Овчаров. Известия на Националния археологически институт XL, 2012, 327–344.

Чрез комплексно архитектурно-археологическо проучване на църквата „Св. Димитър“ в Арбанаси е изяснена строителната ѝ история. Установено е, че първоначално като самостоятелен храм е съществувал сегашния параклис „Св. Георги“. Издигането на постройката става в средата на XVI в. В подкрепа на тази датировка се явяват стиловите особености на живописиста от нейния ранен стенописен пласт. През първите десетилетия на XVII в. църквата е включена в обема на новоизградения храм „Св. Димитър“ и започва да изпълнява функциите на параклис. Вътрешността на цялата постройка е покрита с нова живописна украса, работите по която са завършени през

1621 г. В разнообразни по своя характер източници се съдържа информация за лицата и произхода на средствата, чрез които е финансирано изграждането и зографисването на храма, както и придобиването на църковна утвар. Нова светлина по въпроса хвърлят резултатите от проведените във вътрешността на храма археологически изследвания. При тях са проучени седем гроба. Резултатите от проучването позволяват да бъде допълнена картината на практикуваните погребални обичаи и тяхната специфика, различни аспекти от проблема за късносредновековния накит, неизвестни досега моменти от историята на Арбанаси. Настоящото изследване е посветено на въпроса за статута на погребаните във вътрешността на храма жители на селището. Анализът на разположението на гробовете във вътрешността на храма и находките произхождащи от тях позволява да се установи, че погребенията са извършени в периода между 1621 г. и края на XVIII в. В проучените гробове са открити разнообразни находки, които в преобладаващата си част са свързани с личността на погребаните – златотъкани части от облеклото и аксесоари към него, златни и сребърни пръстени. Те се отличават с високохудожествената си изработка. Това е сигурна индикация, че преживее погребаните са принадлежали към най-високата имуществена и социална категория жители на селището. Основание за това дават изследванията върху този вид паметници от българските земи от разглежданата епоха и в частност тези за Арбанаси, при които е установено, че накитите са доста точна илюстрация на социалните отлики. В подкрепа на това се явява обстоятелството, че два от златните пръстени са печати. Появата на този вид накит, характеризиращ се с голяма степен на индивидуализация се свързва с появата на прослойка от заможни търговци и занаятчии. От наличните исторически извори за Арбанаси е видно, че значителна част от населението се занимава с търговска дейност, и то в много големи мащаби. В резултат на търговията, извършваните лихварско-финансови операции и спекулации в селището се оформя прослойка от хора, които притежават значителни богатства. През разглежданата епоха обаче, социалния престиж не се определя само от натрупаното лично богатство, а и от степента на причастност към делата на християнската Църква. По това време тя е единственият общественозначим терен, върху който населението с християнско вероизповедание може да реализира градивната си социална енергия. Едно от най-важните средства за трупане на обществен престиж е ктиторската дейност. Самите църковни средища чрез добре изпитана система от средства стимулират и насърчават религиозната благотворителност. На християните които предприемат дарителски актове, Църквата дава титла „нови” или „втори” ктитори и произтичащите от нея права: ктиторски надпис, ктиторски портрет, ктиторски гроб, честване на ктиторска памет и др. Всичко това обяснява на кого всъщност принадлежат разкритите гробове във вътрешността на църквата „Св. Димитър”. Правото да бъдат погребани в тях са заслужили най-щедрите ктитори на храма. В подкрепа на изказаното становище се явяват преведените аналогичните примери от другите черкви в Арбанаси, и от близкото му в исторически, икономически, социален и културен аспект с него с. Пороище (Разградско).

Зографът Никола и късносредновековните паметници в Търново и Арбанаси. – Приноси към българската археология, VIII, 2012, Декемврийски четения в памет на Зл. Генова, София.

При проучването на зографията на храма „Св. св. Петър и Павел” в Търново са открити няколко автографа, изписани в ресните на Богородичния мафорий от композицията “Дейсис”, в геометричните орнаменти от драперията в цокъла под същата композиция и в каната от сцената Умиване на нозете. Разчетено е името

Никола, който според изследователите е зографът изписал катедралната църква през средата на XV в. Името Никола упоменат като зограф се среща и в един поменик-триптих от началото на XVIII в. от Арбанаси. Според някои изследвачи става дума за едно и също лице. Присъствието на името му в поменика от XVIII в. се свързва със съхранения исторически спомен за зографа Никола изписал митрополитския храм „Св. св. Петър и Павел” през XV в. Счита се, че проскомидийният паметник от Арбанаси е преписан от някой по-стар, принадлежащ на някоя от търновските църкви. В подкрепа на това виждане се сочи обстоятелството, че в него е изписано името на търновски владика, който е начело на епархията в началото на XVII в. Анализът на триптихът-поменик от Арбанаси сочи обаче, че той е оригинален паметник създаден през 20 – 40-те години на XVIII в. Принадлежал е на църквата „Св. Димитър” в Арбанаси. Причината в него да бъде изписано името на търновският архиепiscop Гавраил I, управлявал Търновската митрополия в периода 1608–1626 г. е, че по негова инициатива в Арбанаси се създава второ седалище на епархията. За целта е извършена сериозна реконструкция на съществуващия храм „Св. Георги”, който след нея има за патрон св. Димитър.

Нов пръстен печат от Арбанаси – Известия на Регионален исторически музей Велико Търново, XXVII, 2013, 148–155.

При дългогодишните археологически проучвания провеждани в Арбанаси (Търновско) са открити значително количество най-разнообразни накити. Особен интерес сред тях представляват пръстените-печати. Досега известните екземпляри датират от XVIII в. Обект на изследване в настояща работа е новооткрит пръстен-печат, произхождащ от селището. Той е изработен от сребро и впоследствие позлатен. В осемстенната му касета е монтирана ахатова гема с червен цвят. Лицевата част е разделена на четири изобразителни пояса посредством тънки врязани линии. В средата на горното поле е гравирани равнораменен кръст. От двете му страни и над него има Върху втория и третия изобразителен пояс е врязан в негатив надпис с гръцки букви, под тях година. Надписът гласи: „Димитри, (син) на поп Георги 1697 г”. Към настоящия момент, въпросният накит се явява най-ранния като дата пръстен-печат открит в Арбанаси. Той носи многопосочна и твърде интересна информация за обществено-икономическия, социалния и църковен живот в селището. Надписът върху щита потвърждава тезата, че приоритетно в Арбанаси се използват гръцки език и писменост. Установява се, че през XVII в. в селището живее и служи неизвестен до този момент свещеник на име Георги. Историческите сведения са категорични, че в Арбанаси през XVII в. вече има ярко изразено социално-икономическо разслоение. Високият имуществен ценз на една немалка група негови жители е резултат на извършваната от нейни представители търговска дейност. Появата на пръстените печати в епохата на османското владичество се свързва с формирането на търговско-занаятчийска прослойка. Всичко това дава основание да се предполага, че притежателят на разглеждания накит вероятно принадлежи към групата на заможните търговци от Арбанаси. По начина си на оформление, разположението на надписа върху щита, стиловата характеристика на нанесената украса, както и датата на изработка пръстенът е почти напълно аналогичен с един пръстен-печат открит в Търново. Това дава основание да се предполага, че двата паметника са работени в едно и също златарско ателие.

Късносредновековен пръстен с антична гема. – Известия на Регионален исторически музей Велико Търново, XXVII, 2013, 156–161.

В дворното пространство на църквата „Св. св. Петър и Павел” в Търново е разположен голям некропол. Той функционира от XIII до края на XVIII в. В гроб № 76, който датира от XVII – първата половина на XVIII в. е погребан индивид от мъжки пол. Върху ръката му е поставен сребърен пръстен. Той се състои от халка с полукръгло сечение, към която е припоена касета с овална форма. В касетата е монтирана гема от кафяв, непрозрачен карнеол. Върху нея е представено бюстово изображение на мъж в профил наляво. Характеристиките на металната част на пръстена показват, че тя е изработена през XVII в. Стилистично-технологичните особености на гемата, сочат, че тя датира от периода между средата на I – началото на II в. Въпреки липсата на достатъчно характерни атрибути, най-вероятно изображението може да се идентифицира с Аполон. Установено е, че в накити от епохата на Българското средновековие, макар и не много често се монтират антични гемаи. Добра илюстрация на това са паметници от XIII–XIV в. от Търново. Разглежданият пръстен е добра илюстрация, че тази практика се запазва и през първите векове на османското владичество. Местоположението на гроба в който е открит пръстенът, както и изящната му изработка дават основание да се предполага, че най-вероятно неговият притежател е някой от ктиторите на църквата „Св. св. Петър и Павел”.

Хитко Вачев. Пламен Събев. Страстният цикъл в българската стенна живопис през XVII век. Издателство “Фабер”. Велико Търново, 2011, 160 стр. с илюстрации. – Известия на Регионален исторически музей Велико Търново, XXVII, 2013, 162–167. (рецензия).

Приемственост и промени в структурата на “Търновската света гора” през епохата на османското владичество. – Известия на Регионален исторически музей Велико Търново, т. XXVIII, 2013 (под печат).

През епохата на Второто българско царство XII–XIV в. столичният Търновград и регионът около него са онзи център, в който се наблюдава най-голямата концентрация от манастирски обители. По отношение на този манастирски конгломерат е най-удачно използването на предложеното от Й. Алексиев понятие „Търновска Света гора”. Настоящата работа е посветена на проблема за степента на приемственост и промените настъпили в структурата на „Търновска Света гора” през епохата на османското владичество. На базата на наличните писмени свидетелства и веществени паметници са представени данни за 13 манастира, които функционират през периода XV – XVIII в. Анализът сочи, че част от средновековните обители са унищожени с акта на завоеванието. Други продължават да действуват без прекъсване. Трети след период на частично запустяване са възстановени в края на XVI – XVII в. През XVIII в. се появяват изцяло новоиздигнати монашески общежития в Арбанаси. Изводът който се

налага е, че през периода на османското владичество е унаследена манастирската структура от епохата на българското средновековие. Това се отнася за манастира разположени в периферната част на Търновската света гора. Промените са свързани с изчезването на манастирските обители в градската част. Това е породено от измененията в политическия, общественоеикономическия и религиозен живот в условията на иноверска власт, които имат особено осезателни проекции в градска среда.

А. Велкова-Гайдаржиева, Е. Попова. Храмът „Успение Богородично” Велико Търново. - Известия на Регионален исторически музей Велико Търново, т. XXVIII, 2013, 5 с. (рецензия) (под печат).

МОНОГРАФИИ

ЦЪРКОВНИЯТ АНСАМБЪЛ В АРБАНАСИ. Издателство Славена. Варна, 2006, 175 стр.

Увод

В условията на османското владичество християнската култова архитектура придобива ново обществено предназначение. Тя е единствената, която българите имат право да създават за нуждите на социалното си общуване, което е ограничено в рамките на религиозния живот. През този период храмовото строителство е пряко зависимо от взаимоотношенията между християнската църква и официалната турска власт. В резултат на специфичните условия храмовата архитектура има по-бавни темпове на развитие, създава се впечатление за застой. Той обаче е само привиден, защото под общо непроменения вид на черквите се извършат изменения. Те бележат етапите на един прогресивен в същността си процес. Един от неговите своеобразни върхове е църковният архитектурен ансамбъл в селището Арбанаси, намиращо се в непосредствена близост до средновековната столица на Второто българско царство – Търновград. На появата, развитието и мястото на ансамбъла в архитектурното творчество и църковната история е посветено настоящото изследване.

Представен е кратък историографски обзор на изследванията върху произхода на селището и характера на културата му. Особено внимание е обърнато на изказаните становища, касаещи датата на издигане на отделните храмове и произхода на архитектурно-композиционната им форма.

На база на направения критичен анализ са формулирани и задачите в настоящото изследване, разрешаването на които отвежда до целта на монографията. Най-просто тя е резюмирана по следния начин – мястото и ролята на църковния ансамбъл в Арбанаси в общото развитие на черковната архитектура от първите векове на османското владичество. Особеностите на проучваната материя предполагат използване на комплексен проблемен подход на изследване. При него информацията се извлича от разнородни източници – документални, епиграфски, архитектурни, художествени, археологически. Водещ принцип при работата е виждането, че архитектурното развитие е опосредствано, но адекватно отражение на обществената обстановка. В съответствие с това е избрана структурата на труда.

Глава I. Арбанаси (исторически бележки)

Според наличните документални свидетелства Арбанаси възниква в края на XV – началото на XVI в. Населено е само с християни. В първите няколко десетилетия селището е владение на висши османски сановници. След 1541 г. става собственост на великия везир на Османската империя Рустем паша. Възползвайки се от властта си, той осигурява на Арбанаси изгоден статут – първоначално е дервенджийско селище, а към 1569 вече е част от вакъф. С приходите от вакъфираните села се строят и поддържат ислямски култови и обществени сгради в свещените градове Мека и Медина. От друга страна християните в селищата от вакъфа имат редица привилегии, които най-осезаемо се отразяват на тези, живеещи в Арбанаси. Те са регламентирани в 10 султански фермана, най-ранният от които е от времето на султан Селим II (1568 – 1574). Съгласно текстовете жителите се считат за свободни граждани, опростени са от правителствени данъци, управляват се автономно, животът, честта и имотът им са гарантирани от законите на страната. Узаконените привилегии превръщат Арбанаси в примамливо място за местоживеене. От средата на XVI в. се проследява тенденция на постоянно нарастване броя на жителите. Те са с албански, български, гръцки и влашки произход, обединени на базата на източноправославното си вероизповедание. Най-широко използваният език и писменост е гръцки. Статутът на селището, гаранциите за собствеността, реалната сигурност са предпоставките, обусловили бурния му икономически просперитет. Един от основните поминъци е търговията с едър и дребен рогат добитък, предназначен за клане в арбанашките кланици. С получените стоки се захранват пазарите на империята и най-вече столицата Цариград. Арбанасчани са едни от най-големите производители и износители на обработена коприна. Приоритетно място в икономическия живот заема търговията. Търговци от селището застават начело на създадените през 17 в. в Трансилвания т. нар. „гръцки компании”. Интензивни са търговските връзки с Италия, Полша, Русия, Влашко, Молдова, Персия, Индия. В Арбанаси се образуват големи парични депозити в следствие на търговско-лихварски операции и монетни спекулации. Съществен фактор за общия просперитет на селището играе образованието и организацията на учебното дело. През 16-17 в. към храмовете функционират килийни училища. В следващото столетие грижи за образованието полагат влашките воеводи. През 1779 г. влашкият воевода издава грамота, според която издръжката на гръцкото класно училище в Арбанаси е за сметка на хазната му. Класното училище е създадено още през 1732 г. В селището живеят представители на фамилии, чиито родови корени са от средите на балканската и византийска аристокрация – Кантакузин, Бранковияну, Братияно, Филипеско, Стефановиски. По време на размириците в Османската империя през 1798 г. Арбанаси е разорено и ограбено.

Глава II. Църковна организация и храмове

Привилегираният статут на селището, значимият му икономически потенциал, християнското му население, използваният гръцки език и писменост, добрата организация на учебното дело и образование са факторите, определящи политиката на източноправославната църква в Арбанаси. Показател за нейното трайно и последователно провеждане е фактът, че от средата на XVI в. до края на XVIII в. са издигнати, многократно разширявани и зографисани седем храма: „Св. Димитър”, „Рождество Христово”, „Св. Георги”, „Св. архангели Михаил и Гавраил”, „Св. Атанасий”, „Св. Никола”, „Успение Богородично”.

През разглеждания период в Арбанаси живеят и служат много представители на духовенството. Проследена е тенденцията към постоянно увеличаване на техния брой. Установени са имената на повече от 100 свещенослужители – свещеници, монаси, йеромонаси. Документалните източници позволяват да се добие представа за структурата на църковната организация в селището. Тя се управлява от архиерейски наместник, в негово подчинение са ефимерий, сакелий, иконом. Към всеки един от храмовете има църковно настоятелство.

Сериозна роля при изграждането на църковната организация играе Търновската митрополия. В значителна степен тя е инициатор и пряк участник в изграждането на храмовата структура. Съществен принос в това отношение имат редица търновски митрополити. Особено големи са заслугите на владиците Дионисий Рали, Герасим I, Макарий, Герасим II Какавелас, Партений IV, Атанасий Маргуниос, Йосиф, Никифор. Издигането на Арбанаси в център на православието го прави обект на посещение от страна на йерарси от източните патриархии. През XVII – XVIII в. през него преминават делегации водени от патриарсите на Антиохия, Александрия, Йерусалим и митрополити на Вселенската патриаршия. Установени са тесни връзки с източноправославните центрове в Синай и Атон. Техни представители (таксидиоти) живеят постоянно в селището. Интензивни са контактите с големите манастири в Търновската епархия.

Наличните документални източници сочат, че Арбанаси се счита за вторият по значимост център на православието, в най-голямата по територия митрополия на Балканския полуостров, подчинена на Цариградската патриаршия – Търновската. Една от основните причини за това е усядането на управителното тяло на Търновската епархия в селището и изградената там митрополитска резиденция.

Митрополитският комплекс при храма „Рождество Христово”

Според досегашните проучвания храмът „Рождество Христово” е считан за енорийска църква, обслужваща съответната махала. В изследването е представено ново виждане по този въпрос. Проследени са строителните етапи, маркирани са сходствата в плановата схема на арбанашката църква и тази на катедралния храм “Св. апостоли Петър и Павел” в Търново. На база на общата композиция, архитектурно-пространственото решение и функционално предназначение на отделните части на храма, интерпретация на данните от епиграфските паметници, документален материал, историко-догматично и тематично съдържание на стенописните цикли (Богородичен акатист, Вселенски събори, Менелог, Древо Йесеево), мебелиар, данни от археологически проучвания, пространствена и функционална връзка със светогорския метох и килиите в дворното пространство “Рождество Христово” е определена като част от митрополитски комплекс и храм, изпълняващ за определен период от време функциите на митрополитска катедра.

Изместването на управителното тяло на Търновската митрополия в Арбанаси става в първите две десетилетия на XVII в. Историческите обстоятелства породени от неуспешното Първо Търновско въстание през 1598 г. и фактът, че в организацията му активна роля играе търновският митрополит, са мотивът за създаването на новата резиденция. Арбанаси е предпочетено предвид статута си и благоприятните условия за функциониране на Църквата.

Църквата „Св. Димитър”

Църквата „Св. Димитър” има сложна архитектурна композиция. Състои се от олтар, наос и притвор, разположени по оста изток-запад, параклис от север, обединен със същинската църква чрез Г-образна галерия. Според досегашните изследвания

датира от 1621 г. на основание ктиторски надпис, съобщаващ за завършването на стенописната му украса. Счита се, че след тази дата към същинската църква е пристроен параклисът „Св. Нестор” и галерията. В настоящото изследване е предложена по-различна строителна история. На базата на архитектурен анализ на постройката, резултати от археологически проучвания, датировка на по-ранен стенописен пласт в т.нар. параклис е установено, че неговото изграждане предхожда всички останали обеми на храма. Фактически това е най-ранната църква в селището, издигането на която се отнася към средата на XVI в. По своето планово решение тя принадлежи към типа на простата еднокорабна църква, състояща се от олтар, наос и притвор. Впоследствие от запад е добавен екзонартекс. Стенописаният в наоса житиен цикъл на св. Георги дава основание да се предполага, че той е нейният патрон. В началото на 17 в. към тази църква са добавени останалите обеми, стенописната украса на които е завършена през 1621 г.

Църквата „Св. архангели Михаил и Гавраил”

Същинската църква се състои от олтар, еднопространствен наос с полукръгли певници на северната и южна стени и притвор. По цялото ѝ продължение от север са разположени параклис, посветен на св. Параскева, и обширно преддверие от запад. По отношение на строителната му история няма единно становище. Предлаганите дати за издигане на достигалия до наши дни храм са в широки хронологически граници – от 1600 г. до 1760 г. Разграничават се различни строителни етапи по отношение изграждането на отделните обеми. Нашите проучвания се основават на комплексен подход, при който данните за строителната история са извлечени от разнородни по характер източници. Той се основава на интерпретация на данните от епиграфски паметници, архитектурен анализ, резултати от археологически проучвания, характер на стенописната украса. В резултат на това установих, че достигалият до наши дни храм е издигнат в края на XVII в. Изграждането на всички обеми е станало едновременно. Регистрирано е наличието на по-ранен храм с дата на строителство края на XVI – началото на XVII в. При мащабната реконструкция в края на XVII в., апсидната му конха е включена в обема на сегашния храм.

Църквата „Св. Атанасий”

Храмът се състои от олтар, наос и притвор, разположени по оста изток-запад. От южната му страна е параклисът „Св. Харалампий” с преддверие. Най-ранните сведения за съществуването на храма са от 1637 г. Стенописната украса на същинската църква датира от 1667 г. Тя е дело на зографи поканени от тогавашния търновски митрополит Герасим II Какавелас. Зографията в параклиса е завършена през 1724 г. При изследванията установих, че едновременно са издигнати същинската църква и нартика от юг. Едно от основните предназначения на нартиката е свързано с извършването на поминални обряди. В началото на XVIII в. тя е преустроена в параклис, чийто патрон е св. Харалампий. Изяснени са причините довели до въпросната реконструкция.

Църквата „Св. Георги”

По своята архитектурна композиция храмът не се различава съществено от останалите арбанашки църкви. В представената строителната история са използвани данните от обнародваните архитектурни изследвания. Направен е критичен анализ на изказаните мнения по проблема. Приведени са доказателства в подкрепа на виждането за по-ранен период от съществуването на храма, отнасящ се към края на XVI – началото на XVII в. Предложено е виждането, че при реконструкцията извършена в

края на 17 в. е изградена нартиката от северната му страна. Впоследствие е направен опит за превръщането ѝ в пространство, ползвано за пълноценни култови ритуали.

Църквата при манастира „Успение Богородично”.

Според досегашните изследвания манастирът е основан през 1716 г., когато около съществуващата енорийска църква се формира монашеско общежитие. Опустошен е по време на кърджалийското нашествие от 1798 г. Възобновен през 1836 г. по времето на търновският митрополит Иларион Критски. Църквата „Успение Богородично” е най-старата постройка. Състои се от олтар, наос и притвор, разположени последователно, параклис „Св. Троица” и преддверие. При проучванията си установих, че през XVII в. църквата функционира в обема на сегашния наос. Към края на столетието едновременно са издигнати останалите части на храма. През 1688 г. е завършена зографията на същинската църква, а през 1703-1704 г. тази на параклиса „Св. Троица”.

Църквата при манастира “Св. Никола”

Преди кърджалийското нападение от 1798 г. сегашният манастирски храм е енорийска църква на селището. През 1833 г. около нея се формира девически манастир. По план храмът не се различава от останалите арбанашки църкви. Състои се от олтар, наос и притвор, разположени по една ос, параклис “Св. Илия” от север и двуделно преддверие. Източната част на храма е изцяло обновена през 19 в. Притворът е в оригиналния си вид. Стенописната му украса датира от 1705 г. Параклисът “Св. Илия” е осветен през 1716 г. Според изследванията ни всички части на храма са издигнати едновременно в края на 17 в.

Глава III. Възникване и функции на църковният ансамбъл в Арбанаси

Етапи в развитието

Прецизирането на датите на изграждане, строителните периоди и етапи при отделните храмове позволява да бъде предложено виждане за възникването и цялостното развитие на арбанашкия църковен ансамбъл. Разграничени са три основни етапа.

Началото на първия етап е средата на XVI в. Свързва се с издигането на първия храм – сегашният параклис на църквата „Св. Димитър”. Той принадлежи към типа на простата еднокорабна църква. Пространствената му схема се състои от олтар, наос и притвор, покрити с масивен полуцилиндричен свод. Външната архитектура е максимално опростена. По планово решение и параметри църквата не се различава от установените за черковните постройки от периода характеристики. В края на XVI в. се появява нов храм – “Рождество Христово”. Строително-конструктивното му решение е в съответствие с тенденциите в храмовото строителство, настъпили в края на XVI – XVII в. Със същите характеристики са издигнатите в края на XVI – началото на XVII в. храмове “Св. Георги” и “Св. архангели Михаил и Гавраил”.

Вторият етап в развитието на арбанашката църковна архитектура настъпва през 20-те години на XVII в. Ключовият момент в него е реконструкцията и разширението на два от храмовете: “Рождество Христово” и “Св. Димитър”. Архитектурната композиция на „Рождество Христово” е резултат на концепцията свързана с новото предназначение на храма – митрополитска катедра. Това обяснява близостта в плановете схеми на арбанашката църква и тази на катедралния търновски храм „Св. апостоли Петър и Павел”. В „Рождество Христово” са налице редица нови моменти в

композицията – изграден е параклис с предверие, притворът е равностоеен по обем на наоса, оформлението на галерията е продиктувано от съображения с утилитарен характер. С подобни характеристики е архитектурно-композиционното решение на храма „Св. Димитър”. През разглеждания етап не са установени нови строителни дейности в другите действащи арбанашки храмове. Появява се една нова църква – „Св. Атанасий”. Решението на същинската църква е традиционно. Нов момент е появата на масивно изградена нартика от юг, предназначена за изпълнение на поминални обряди. Първоизточникът за това решение е галерията на митрополитския храм „Рождество Христово”.

Последният, трети етап в развитието на арбанашката църковна архитектура настъпва през 80-те години на XVII в. Характеризира се с мащабен процес на строителство, реконструкция и зографисване на храмовете – „Успение Богородично” (1688), „Св. архангели Михаил и Гавраил” (края на 17 в.), „Св. Никола”(1705), „Св. Георги” (1709). Към наосите са добавени равностойни по обем притвори, издигнати са параклиси и предверия към тях. Своеобразен “модел” за архитектурната им композиция е митрополитският храм “Рождество Христово”. Това не означава, че реконструираният храмове са просто тиражиране на въпросния модел. По-скоро на “Рождество Христово” се гледа като на източник на идеята за създаване на нови култови места. Аргументирано е доказано, че по-голямата част от т. нар. параклиси всъщност са постройките, служещи за пълноценни индивидуални и колективни култови ритуали. По тази причина храмовете в Арбанаси трябва да бъдат разглеждани като двупрестолни църкви. Изяснени са причините, в резултат на които се стига до това архитектурно решение. Те са свързани с трайното усядане на Търновската митрополия в селището, превръщането му в център на православието, свещените реликви съхранявани в храмовете. Този комплекс от фактори стои в основата на привличането на множество поклонници и дарители към Арбанаси. По този начин се осъществява активна двупосочна връзка между църковните институции и паството, почиваща на взаимна необходимост. За поклонниците подпомагането на църковното средище е акт на религиозно благочестие и израз на личностно самоутвърждаване. Църквата има изпитана система от средства за насърчаване на благотворителността при създаване на нови култови места. В случая това се постига чрез специфични архитектурни решения – двупрестолни църкви. Погледнати в един по-общ план, храмовете в Арбанаси са част от единна структура, свързана с управлението на Търновската митрополия.

Арбанашките църкви и християнското храмово строителство XVI – началото на XVIII в.

От гледна точка на мащаби на храмовото строителство Арбанаси е едно от малкото селища, в които през разглежданата епоха са издигнати значителен брой храмове. В това отношение му съперничи митрополитският център Мелник, но там става дума основно за реконструирани средновековни църкви. Развитието на отделните елементи на архитектурната композиция и конструктивните прийоми в арбанашките църкви е в унисон с тенденциите в храмовата архитектура. По отношение на архитектурно-композиционната си форма обаче те са без аналог. Известна близост се констатира с култовата архитектура в Мелник, породена от сходните фактори, на които тя се явява отражение. В Арбанаси тя достига по-висок етап на развитие. Уникалността на разглеждания църковен ансамбъл личи при сравнение с храмовата архитектура на катедралния град Търнов. Неговите църкви в продължение на повече от три столетия остават с непроменена планова схема и композиция. Причина за това е далеч по-

неблагоприятният комплекс фактори, от които е зависима храмовата архитектура и строителство. В селищата от вакъфа условията са идентични с тези в Арбанаси. Затова и в храмовата им архитектура се констатира влиянието на разглеждания ансамбъл.

Най-близък паралел на арбанашките храмове се явяват тези от селището Арбанаси (Пороише) до Разград. Двете населени места имат редица сходства в историческото си развитие – време на създаване, етнически състав, статут, икономически потенциал, контакти с европейския свят. В значителна степен това определя и политиката на църквата към тях и те се превръщат в центрове на източното православие. Това рефлектира върху организацията и мащабите на християнско култово строителство и архитектурния вид на постройките.

Вместо заключение

На базата на очертаните параметри на традиция и иновация се установява, че църковната архитектура в Арбанаси има двойствен и противоречив характер. Доминиращи в нея са принципите на средновековната архитектурно-строителна система и това е съвсем естествено, защото тя е един развит неин продукт. В това си развитие тя стига до етап на завършеност и в известен смисъл на изчерпване, изразяващо се в преработка на традиционни модели. На разглеждания етап иновациите се изразяват повече като белези и форми, които ще получат пълно развитие в друго време и при други обществени условия. Факт е, че условия за развитие на архитектурата в Арбанаси са доста благоприятни, но това не е достатъчно да се премине в измеренията на нова архитектурна система. Това се дължи на обстоятелството, че Църквата все още не е изгубила своя приоритет в идеологията и мислите на хората. Тя е философска институция, обхващаща всички аспекти на личния и обществен живот и мислене извън създадените от нея схеми е невъзможно. Църковната архитектура в Арбанаси е пример именно на това – тя е религиозно изкуство, продукт на все още господстващия средновековен художествен мироглед.

АРБАНАСИ. НЕКРОПОЛИТЕ ПРИ ЦЪРКВИТЕ „РОЖДЕСТВО ХРИСТОВО” и „СВ. АРХАНГЕЛИ МИХАИЛ И ГАВРАИЛ”. Издателство Абазар. Велико Търново, 2008. 208 стр.

УВОД

В монографията са представени резултатите от археологическите проучвания на некрополите при църквите „Рождество Христово” и „Св. архангели Михаил и Гавраил” в Арбанаси, проведени в периода 1993–1999 г. Формулирани са задачите и целта на изследването.

Първа глава. НЕКРОПОЛЪТ ПРИ ЦЪРКВАТА „РОЖДЕСТВО ХРИСТОВО”

Храмът „Рождество Христово” е изграден в периода между края на XVI – 30-те години на XVII в. Цялата вътрешност на църквата е покрита със зография, изпълнението на която е станало на етапи – 1597 г., 1632 г., 1638 г., 1643 г., 1649 г., 1681 г. В рамките на тези близо девет десетилетия възниква уникален стенописен ансамбъл, който няма равен в българските земи по тематична широта и енциклопедичност. В дворното пространство на църквата е разположен некропол. Установява се, че организацията му е резултат на предварителна планировка. Гробовете са маркирани на повърхността

посредством няколко вида надгробия: вертикално поставени каменни кръстове и плочи, и хоризонтално разположени надгробни плочи, както и комбинации между тях. Хоризонталните надгробия са в две разновидности: плочи от доломитизиран варовик с правилна геометрична форма и необработени плочи от пясъчник. От проучените 25 гроба с маркировка са 19 от тях. Природните дадености в южната част на дворното пространство до голяма степен са предопределили начина на оформление на гробните съоръжения. Земният слой има дебелина 0,40–0,80 м и покрива материкова скала, която е с денивелация от север към юг. Погребенията са извършвани в гробни ями с правоъгълна форма, без следи от специално оформление. Изключение прави гроб №12, който изцяло е изсечен в скала. Той има лодкообразна форма и коритовидно дъно. В 16 случая (64%) при погребенията е използван ковчег. Регистрираната ситуация в проучените гробове сочи, че погребенията са извършени в съответствие с установения канон, при който мъртвото тяло се полага по гръб, ръцете са върху него, долните крайници са изпънати. Установява се, че извиването на черепа към едно от рамената не е резултат от ритуално насочване, а се дължи на постсмъртни размествания. В 17 от проучените гробове има сигурни данни за положението на горните крайници на погребаните. В 7 случая (41 %) те са поставени върху корема; в 5 (29 %) – върху гърдите; в 3 (17 %) – едната е върху гърдите, а другата върху корема; в 2 (13 %) – едната върху корема, другата до таза. Краката на всички покойници са изпънати. По-голям интерес заслужава констатираното полуседнало положение на покойника в гроб № 12. То се е получило поради полагането му направо в изсечената гробна камера, дъното на която има коритообразна форма и допълнително поставените му под главата и подбедриците нетрайни материали. Веднъж организирани в пространството на некропола, част от гробовете са използвани многократно. Данните от археологическото проучване на гробове в некропола показват едно доста стриктно придържане към християнската погребална обредност. Същевременно те предоставят и информация за някои от практикуваните погребални обичаи. Данните от археологическото проучване на гробове в некропола показват едно доста стриктно придържане към християнската погребална обредност. Същевременно те предоставят и информация за някои от практикуваните погребални обичаи. Един от тях е свързан с поставянето на монети в гробовете, което се явява претърпяла промени във времето реминисценция на античния “Харонов обол”. Многослойността на този религиозен обичай е причината за констатираните отклонения от първичната форма по отношение на местопоставянето му. В гробовете от некропола монетите се откриват на различни места спрямо тялото. Интересна разновидност на обичая е, че той е засвидетелстван не само при редовно погребаните индивиди, но и при вторичното погребване на кости от няколко индивида. Липсата на конкретни данни не позволява с категоричност да се установи точно с каква семантична функция е натоварена поставената монета (за разплащане дълговете на мъртвеца, да си плати пътя, да се откупи на някои места от греховете си и др.), но в основата и стои материалното осигуряване на безпрепятствения преход на душата от света на живите към света на мъртвите. Сравнително рядко е практикуван обичаят при покойника да се поставят обредни предмети. В гроб № 2 е открита малка глинена каничка. До нея са поставени предмети с подчертано християнска символика – кръстче и части от многосъставна седефена икона. Седефеното кръстче в ръцете на погребаното в гроб № 1 дете освен че го идентифицира като християнин, е и негов личен амулет – апотропей. Дивитът от гроб № 4Б е гробен дар, сложен и като необходима принадлежност в естествения ход на погребалния обичай, и като символизиращ занаята на покойника. Интересна от гледна точка на изследваните погребални обичаи е регистрираната ситуация в гроб № 8Б. Анализът и показва, че става дума за изпълнение на специфичен погребален обичай –

разкъсване на семейната връзка с покойника. Част от гробния инвентар позволява да бъдат направени някои наблюдения върху накитите и облеклото използвани от населението в селището. От накитите, открити при проучването на некропола, най-масово са представени пръстените, но ограниченият им брой не дава възможност за отчетлива класификация. Въз основа на съвкупност от признаци (връзка между плочката и халката, разположение и характер на украсата, използване на камъни) разглежданите накити могат да бъдат обединени в две основни групи. Към едната от тях се отнасят пръстени с плочки с различна форма, върху щита на които има украса. Друга група формират три пръстена в касетите на които са вложени полускъпоценни камъни. Накитите, предназначени за украса на главата, са представени от чифт обеци, наушници и една отделна обеца. В стилово и технологично отношение наушниците са твърде сходни с подобни накити, работени в златарските работилници на Чипровци през XVII–нач. на XVIII в. В три от проучените гробове (№ 7, 8Б, 16А) е открит метализиран текстил свързан с облеклото и украсите за глава на погребаните в тях индивиди от женски пол. Откритите текстилни материали са от вида на т. нар. „предена” сърма получена чрез усукване на фини златни, сребърни или сребърни с позлата лентички около текстилна сърцевина – най-често коприна. Запазените останки са във вид на златосърмени тъкани ленти, златосърмени и сребросърмени мрежести гайтани, везба изпълнена с позлатени сребърни и златни жички.

Втора глава. НЕКРОПОЛЪТ ПРИ ЦЪРКВАТА „СВ. АРХАНГЕЛИ МИХАИЛ И ГАВРАИЛ”

Достигналият до наши дни храм „Св. архангели Михаил и Гавраил” е резултат на мащабна реконструкция, извършена през последната четвърт на XVII в.–нач. на XVIII в. Преди това е съществувала по-ранна църква, издигането на която като дата се отнася към началото на седемнадесетото столетие. При преустройството, извършено в споменатите хронологически граници, в обема на реконструирания храм са включени старата апсидната конха и част от прилежащите ѝ стени. Източно, северно и южно от храма се развива некропол, който заема по-голямата част от дворното пространство. Данните от археологическите проучвания дават основание да считам, че гробището е оформено на базата на предварителна планировка. За това се съди най-вече по ситуирането и вида на разкритата маркировка на гробовете, която е в няколко разновидности: хоризонтално поставени надгробни плочи от доломитизиран варовик, пясъчник и скални отломъци, вертикално изправен камък от западната страна, комбинации от хоризонтални и вертикални надгробия. Общият брой на проучените гробове от некропола на храма „Св. архангели Михаил и Гавраил” е 100. С регистрирана трайна маркировка на повърхността са 71 от тях. Погребенията са извършвани в гробни ями с правоъгълна форма. Ориентирани са по дългата си страна в посока изток-запад, установените отклонения от тази ос са незначителни. В 77 от проучените гробове има данни, че в погребалната практика са използван ковчези. Въз основа на откритите останки се установява, че формата им е била трапецовидна – по-широки при главата на погребания индивид и по-тесни при долните крайници. Констатира се две разновидности в размерите им, които са в зависимост от възрастта на погребаните. Покойниците в гробовете са положени по гръб, с глава на запад, горните крайници са върху тялото, долните са изпънати. Съществен елемент в ритуалите около тялото на покойника се оказва положението на ръцете. В 13 случая няма никакви данни за тях, при други 5 е запазена само едната ръка. Най-често ръцете са поставени една срещу друга в областта на корема (56,3 %). В 13 случая (18,8 %) лявата ръка е върху корема, дясната върху гърдите; при 3 индивида дясната е върху

корема, лявата върху гърдите (4,2 %). При 9 индивида е констатирано, че ръцете са поставени върху гърдите (13 %). Сравнително по-рядко са представени и други варианти: едната върху гърдите, другата върху таза – 6,5 %; върху таза – 4,2 %; едната върху тялото, другата изпъната – 3,9 %; двете изпънати покрай трупа – 2,8 %; лявата високо към рамото, дясната върху гърдите – 1,4%. В 21 случая (53,7 %) от най-често срещаното положение на ръцете – върху коремната област, погребаните индивиди са от женски пол. Водещо при мъжките индивиди разположение е поставянето на едната ръка върху корема, а другата върху гърдите. Регистрира се в 10 случая на погребани от този пол, което представлява 60,2%. Сигурни данни за положението на долните крайници има при 89 от погребаните индивиди. В преобладаващата част от случаите – 88 (98 %) те са изпънати. Единствено покойникът от гроб № 28 е със силно извити на север колена. Погребаните в гробове № 29, 46, 49, 59А, 70 са с плътно прилепени ходила и подбедрици, а в гроб № 79 лявата подбедрица е върху дясната. Вероятно в тези случаи долните крайници са били привързани един към друг. В 18 гроба е установено извършването на вторични погребения. В проучените гробове сравнително рядко се констатира отклонения от изискванията на християнския погребален обряд. Най-често срещаното измежду тях е свързано с очистителната сила на огъня. Наличие на въглени е установено в 11 гроба. Регистрираната ситуация в гроб № 7В категорично може да се свърже с обичай, изпълнението на който е свързано със страха от превъплащение на мъртвеца. Погребаният индивид е прободен в коремната област с железен шиш, а около долните му крайници е установено наличието на въглени. В проучвания некропол, както и в този при църквата „Рождество Христово” е практикувана, претърпялата различни промени реминисценция на античния „Харонов обол”. Регистрираните по археологически път поминални обичаи не се отличават с особено разнообразие. В насипа на четири от гробовете (№ 20А, 20Б, 87, 88) е засвидетелствано наличието на керамични фрагменти, което се свързва с обичая на гроба да се разбиват глинени предмети. Откритите на нивото на надгробните плочи частично запазени канички и чаша са атрибути на извършваните в гробището поминални обряди. Част от открития гробен инвентар има пряка връзка с извършваните обреди. В случая става дума за онези предмети, които са поставени при покойника в естествения ход на погребението, т. е. явяващи се като гробни дарове. В повечето случаи вещите, оставени при починалия, имат повече от едно предназначение, практическите и магическите им функции се преплитат. От предметите, които съпътствуват покойника като негови лични вещи и са били неразделна част от ежедневието му, с най-голям брой са пръстените. За извеждане на техните основните характеристики, откритите 41 пръстена въз основа на съвокупността от признаци са групирани в 5 основни групи. Накитите, предназначени за украса на главата, са представени от четири чифта обеци и няколко отделни екземпляра, поставени като гробен дар. В три от проучените гробове са открити метални части от колани. Едни от най-често откриваните в гробовете от некропола находки са копчетата. Наличните екземпляри позволяват да се направят наблюдения както върху технологията на изработката им, така и върху облеклото, с което са свързани. В 23 от проучените 100 гроба са открити текстилни материали. Преобладаващата част от тях е свързана с облеклото и украсите за глава на погребани индивиди от женски пол.

Трета глава. АРХЕОЛОГИЧЕСКИ ПРИНОСИ ЗА ИСТОРИЯТА И ЖИВОТА В АРБАНАСИ

Резултатите от археологическите проучвания на некрополите при църквите „Рождество Христово” и „Св. архангели Михаил и Гавраил” в Арбанаси хвърлят светлина върху практикуваните погребални обреди и обичаи, развитието и

характеристиките на късносредновековният накит и облекло, както и върху редица неизвестни досега моменти от живота и историята на селището.

Анализът на отделните видове надгробни паметници позволява да бъде изказано виждане върху общото развитие на мемориалната пластика от селището. Установява се, че плочите от доломитизиран варовик са антични архитектурни детайли, преизползвани за надгробни паметници. В украсата на надгробните плочи изпълнени от ситнозърнест бял мрамор се чувства влиянието на бароковия стил, идващ от Западна Европа, главно чрез Влашко. Стилните им характеристики сочат, че те са работени в каменоделските работилници на град Русе. Характеристиките на вертикалните надгробия във форма на кръст показват, че те са продукт на художествените каменоделски центрове, намиращи се по долината на р. Русенски Лом – Красен, Божичен, Басарбово, Костанденец. Особеностите на видовете надгробия в Арбанаси и установените дати на гробовете които те маркират позволяват да бъдат разграничени хронологически три етапа в появата и употребата им. Основните гробни съоръжения, които оформят посмъртните жилища на покойниците в Арбанаси са ямите и ковчезите. Не са установени следи от специално оформление на гробните ями. Идентичните параметри, форма и конструкция на ковчезите дава основание да се предполага, че в селището функционира работилница за серийното им производство. Стратиграфските данни сочат, че ковчезът масово се налага в погребалната практика в селището около втората четвърт на XVII в. Данните от археологическите изследвания на двата некропола позволяват да се установи, че извършените в тях погребения са в съответствие с установения канон, според който мъртвото тяло се полага по гръб, ръцете са върху него, а долните крайници са изпънати. С по-голямо разнообразие се отличава положението на костите на ръцете. Регистрирани са девет положения, които се явяват разновидности на две основни – поставяне на ръцете в коремната област с длани една върху друга, или върху гръдния кош. Първото преобладаващо е практикувано при погребения на индивиди от женски пол, а второто – при мъжки. В 24 от проучените общо 122 гроба е установено извършването на обичая „препогребване”. Топографското разположение на гробовете, в които е установено извършването на препогребване, позволява да бъдат направени допълнителни наблюдения и изводи относно организацията на гробищното пространство. Повече данни в това отношение предоставя некрополът при храма „Св. архангели Михаил и Гавраил”. Констатира се, че броят на гробовете с извършени в тях вторични погребения, разположени в близост до южната страна на храма (престижното за погребване място), е два пъти по-малък в сравнение с тези от другите сектори. В нито един от детските гробове, намиращи се от юг на църквата, не е засвидетелствувано изпълнение на обичая, за разлика от тези, които са разположени в другите части на некропола. Това дава основание да изкажем виждането, че хората с по-висок социален статус, за каквито считаме погребаните южно от църквата, са разполагали със значителни по площ погребални парцели. Най-вероятно те са били организирани на родово-фамилен признак. Погребалните парцели на онези жители на Арбанаси, които принадлежат към по-ниските социални и имуществени категории, са с по-малка площ. Поради тази причина в тях по-често се установява многократно използване на гробните ями. Това виждане се подкрепя от вида на маркировката, данните за наличие на ковчези, погребалния инвентар – т. е. всичко онова, което по своеобразен начин илюстрира социалните различия. Данните придобити при проучванията дават възможност да бъде хвърлена светлина и върху други погребални обичаи и вярванията на населението обитаващо селището. На първо място това са онези от тях, които са свързани с идеята за смъртта като „преход”, „преминаване” от единия свят в другия. Най-често за осигуряване на този преход в гроба са поставяни монети, което се явява претърпялата във времето промени реминисценция на античния

„Харонов обол”. Интересна особеност, регистрирана в гробищата при храмовете „Рождество Христово” и „Св. архангели Михаил и Гавраил”, е, че в десет случая паричните знаци се откриват в гробния насип. При два от тях монета има и при редовно погребания индивид. Фактът, че в нито един от споменатите десет гроба не е регистрирано извършването на по-ранно погребение, както и някакви следпогребални намеси, дава основание да считаме, че присъствието на монетите трябва да се свърже със самия акт на погребване. Аналогична на упоменатата ситуация е установена при проучването на гробове в с. Арбанаси (Пороище, Разградско). Изследователят му А. Маргос намира успоредици на този обичай в Южна Албания, където пари се хвърлят в гроба при извършване на погребението. Другата група регистрирани по археологически път погребални обичаи са свързани със страха от превъплъщение на мъртвеца. Най-често срещаното доказателство за практикуването им са артефактите, говорещи за използването на очистителната сила на огъня. Трябва да отбележим, че данни за използването на огън има само в гробове от некропола при църквата „Св. архангели Михаил и Гавраил”. Техният брой не е голям, а въз основа на стратиграфските данни се установява, че практикуването на въпросния обичай постепенно замира към края на периода, в който функционира некрополът. Обобщено погледнато, регистрираните по археологически път обичаи, явяващи се отклонения от изискванията на християнския погребален обряд, не се ползват с особена популярност в погребалната практика на жителите от Арбанаси. Сравнително рядко в гробовете от проучваните некрополи се откриват т. нар. обредни предмети. Това са един дивит, комплект ножове, няколко кръстчета и седефени иконки, ритуално съдче. Поставени като необходими принадлежности във връзка с естествения ход на погребалния обичай, в същото време те изпълняват определена роля в обредите – символизируют занаята на мъртвеца, предпазват го от превъплъщение и др. Очертаните основни характеристики на християнската погребална практика в Арбанаси в значителна степен съвпадат с установените за разглежданата епоха, но същевременно имат и своя специфика. Това най-добре се долавя при сравнението на данните от проучванията на арбанашките некрополи с тези от гробището при църквата „Св. Димитър” в близко разположеното Търново. Много по-близки сходства по отношение на ритуалната погребална практика в Арбанаси се констатира при нейната съпоставката с тази която е регистрирана в с. Арбанаси (Пороище, Разградско). Данните за нея са извлечени при археологическите проучвания на разположените в селището църкви „Св. Димитър” и „Св. Никола”. Причините породили големите сходства в погребална практика на двете селища са логично следствие от близостта в историческото им развитие, етническият състав, обществените, икономическите и културния живот. Резултатите от археологическите проучвания на некрополите в Арбанаси хвърлят известна светлина и върху въпроса за етническата характеристика на населението в селището. Последните изследвания на проблема сочат, че в селището живее гръцко, албанско, българско и влашко население с неутвърдено народностно съзнание, обединено от източноправославното си вероизповедание. Известно е, че погребалните обичаи са най-трудно променящи се, най-склонни да запазват в себе си по-стари традиции, независимо от променящите се условия. Факт е обаче, че в арбанашките некрополи не могат да бъдат открити погребални обичаи, които да носят някаква специфична етническа характеристика. Нещо повече – в сравнение с установените отлики и преобладаващи белези на некрополите от разглеждания период, тези от Арбанаси имат подчертана вътрешна унификация. Това се констатира по отношение на почти всички компоненти – организация, маркировка, гробни съоръжения и най-вече по отношение практикуването на сравнително малко обичаи, явяващи се отклонения от християнския погребален обряд. Обяснението на това обстоятелство трябва да се търси най-вече в значителната

роля, която играе в живота на селището Църквата. От 20-те години на XVII в. в Арбанаси започва формирането на мащабен църковен ансамбъл, който е пряко обвързан с функционирането и управлението на най-голямата митрополия на Балканския полуостров, подчинена на Вселенската Цариградска патриаршия – Търновската. Селището е едно от най-значимите центрове на православието в епархията, което го прави обект на посещение от страна на йерарси от източните патриаршии и поклонници от Балканския полуостров. Превръщането на Църквата в един от най-значимите фактори за живота в селището и позволява да формира в населението представа за начин на живот и бит, които са в унисон с нейните възгледи и препоръки. Това в пълна степен се отнася и по отношение на погребалната практика, която, както става видно от проучванията на некрополите, е съобразена с нейните изисквания. Преобладаващата част от открития при проучването на некрополите гробен инвентар са личните накити. Регистрираното местоположение в гроба дава информация за участието им в обредите, за тяхната магическа и декоративна функция. Същевременно значителното им количество и фактът, че произхождат от добре датирани гробни комплекси, позволява да бъде взето отношение по някои въпроси, касаещи късносредновековния български накит. По същността си въпросните накити са оригинален, необнародван материал, добре датирани на базата на точни стратиграфски данни. Това от своя страна позволява да бъде допълнена картината за художествените насоки във формата и стила на изделията на приложното изкуство. Накитите, произхождащи от арбанашките некрополи, дават възможност да се види запазването на значителни следи от традиционни типове, техники и форми, познати и разпространени сред производителите от миналите векове. Същевременно те са добра илюстрация за настъпилото многообразие в общия стил и обогатяването на репертоара. В украсата на арбанашките паметници отчетливо се долавя как декоративният характер на изображенията постепенно измества тяхната символика. Тази констатация се явява потвърждение на засвидетелстваните общи тенденции в развитието на накита в периода от XVI–XIX в. Установява, че значителна част от накитите, открити при проучванията, са произведения на чипровското златарство. По-малък е броят на паметниците, които въз основа на художествено-стилови и технически характеристики могат да бъдат разглеждани като произведения на врачанските златари. Въз основа на стиловите особености и близките метрични характеристики на друга група накити и писмени сведения за селището е изказано виждането, че вероятно и в Арбанаси функционира златарско ателие. Специално внимание е обърнато на въпроса до каква степен накитите илюстрират социалната диференциация на населението в селището. Съпоставяйки статистическите данни, се оказва, че масовият потребител от Арбанаси, принадлежащ към по-ниските социални нива, може да си позволи носенето на накити от благороден метал, предимно сребърни. Това най-общо казано предполага относителното добро общо материално състояние на по-голямата част от жителите на селището в сравнение с това на населението от други населени места. Аргумент в подкрепа на този извод се явяват редица данни, съдържащи се в писмени източници от това време. В пряка връзка с темата за накитите в Арбанаси е разгледан и въпросът за облеклото на жителите в селището в периода XVI–XVIII в. Откритите при проучванията текстилни останки, копчета и други аксесоари позволяват да бъдат направени общи наблюдения върху някои от видовете дрехи, носени от тях. На база съпоставка на резултатите от археологическото проучване с данни от стенописната украса на храмовете, епиграфските паметници и някои исторически сведения за селището е направен опит за по-точна идентификация на някои от погребаните. Изказано е виждането, че в гроб № 12 от некропола при църквата „Рождество Христово” е погребано лице заемащо висок пост в църковната йерархия, а в гроб № 16 от некропола при храма „Св.

архангели Михаил и Гавраил” – представителка от рода на Кантакузините. Във вътрешността на храма „Рождество Христово” е локализиран неизвестен досега некропол. Специфичното му местоположение, организация и констатираните в редица отношения особености дават основание той да получи наименованието „некрополът на ктиторите”.

***РЕЗИДЕНЦИИ, ХРАМОВЕ И МАНАСТИРИ В ТЪРНОВСКАТА МИТРОПОЛИЯ
ПРЕЗ XV – XVIII ВЕК. Издателство Фабер. Велико Търново, 2012, 320 с.***

УВОД

В началото на XV в. Търновската патриаршия приема статут на митрополия в състава на Цариградската патриаршия. На проблемите свързани управлението, структурата, организацията и функционирането ѝ е посветен значителен масив историческа литература. Встрани от вниманието на проучвателите са останали редица други въпроси. Един от тях е този за митрополитските и епископските резиденции, енорийската храмова структура и манастирската мрежа в епархията. Опит за запълване на тази празнина е настоящото изследване. Неговата цел е да изясни проблемите за храмовото строителство и архитектура в митрополията за периода от началото на XV до края на XVIII в.

Глава първа. ИСТОРИЧЕСКИ РЕАЛНОСТИ И ФАКТОРИ ЗА РАЗВИТИЕТО НА ХРИСТИЯНСКОТО ХРАМОВО СТРОИТЕЛСТВО НА ТЕРИТОРИЯТА НА ТЪРНОВСКАТА МИТРОПОЛИЯ ПРЕЗ XV–XVIII ВЕК

В официални документи от втората половина на XV в. Търново е посочен като митрополитски център с три епископии Червен, Ловеч и Преслав – бивши митрополитски катедри от XIII–XIV в. През XVII в. се оформя нова епископия – Враца. В своеобразен втори център на митрополията в нейния тракийски дял през XVIII в. се превръща Стара Загора. Търновската митрополия като наследник на самостоятелната българска църква разполага църковната си област върху по-голямата част от бившия диоцез на Патриаршията. На запад и югозапад тя граничи със Софийската и Видинската епархия, а на изток, югоизток и юг с Варненската, Анхиалската, Филипополската и Одринската митрополия. В състава на Вселенската патриаршия Търновската катедра е най-голямата и значима митрополия на Балканския полуостров. Установените въз основа на различни източници граници показват, че огромният за балканските мащаби диоцез на Търновската митрополия простира своите териториално-демографски граници от север на юг между Дунав и долното течение на р. Марица, почти до Беломорието.

Упражняването на християнският култ в границите на епархията е неразривно свързано с необходимостта от съответни култови сгради. С акта на завоеванието и съпътстващата го разруха е разстроена енорийската и манастирската мрежа. Значителен брой от християнските храмове са разрушени при турските междуособици и походите на християнските коалиции от първата половина на XV в. През втората половина на това столетие са положени основите на регулация на положението на християнската църква от страна на османската власт. Строежът и поддръжката на християнските култови сгради са зависими от редица фактори. На първо място това е политиката на османската власт по отношение на християнското храмово строителство. Тя се определя от произтичащите от ислямската теология и право постулати. Представените

данни категорично показват, че в Търновската епархия тази политика е неотклонно следвана от страна на официалната власт. Наред с това се констатира, че условията за християнско храмово строителство в епархията имат своя специфика. Тя произтича от обстоятелството, че диоцезът попада в територия, която е с първостепенно военно значение за империята. По тази причина политиката на османската власт по отношение на християнското култово строителство е подчертано обвързана с конкретните държавнополитически приоритети.

Важно условие за развитието на християнското храмово строителство е неговата материална основа. В условията на иноверско господство финансовото обезпечаване на възстановяването и строежа на храмове и манастири е поето доброволно и се изпълняват съзнателно от редица социални структури, обществени групи и личности. Ктиторската дейност по отношение на църковните средища през този период, е, както акт на религиозно благочестие, така и израз на личностното самоутвърждаване на дарителите. Особено важна роля в строителството и поддръжката на енорийските и манастирските църкви играе Търновската митрополия в лицето на висшия си клир и местната църковна организация. Представените данни убедително показват, че освен инициатор, тя е и пряк участник в процеса на изграждане и развитие на функционираща мрежа от постройките свързани с култа.

Глава втора. МИТРОПОЛИТСКИ И ЕПИСКОПСКИ РЕЗИДЕНЦИИ В ТЪРНОВСКАТА МИТРОПОЛИЯ. КАТЕДРАЛНИ ХРАМОВЕ

В продължение на няколко столетия резиденция на търновските първосвещеници е манастирската обител при храма „Св. св. Петър и Павел” в старата средновековна столица Търновград. Преди да започне да изпълнява тези функции, за кратък период от време в нея пребивава главата на самостоятелната българска църква патриарх Евтимий. Това обстоятелство, както и данни от канонично естество, дават основание комплексът да бъде определен като втора патриаршеска резиденция. В нея се съхраняват мощите на св. Йоан Поливотски, св. Иван Рилски и св. Михаил воин. Историческите сведения за комплекса от периода XV–XVIII в. сочат, че в резиденцията за продължително време отсядат многобройни делегации, които придружават йерарсите на източните патриаршии. До края на XVII в. митрополията се разполага в сградите на стария средновековен манастир. В обособен двор, намиращ се югоизточно от католикона “Св. св. Петър и Павел” се намира църквата “Св. Иван Рилски”. На долния и етаж е имало крипта, предназначена да приюти тленните останки на монашеското братство. През 50-60-те години на XV в. е извършено мащабно обновление на зографията на храма „Св. св. Петър и Павел”. Новата стенописна украса е един от най-ярките примери на художествен синкретизъм, пропагандиран от висшия църковен клир през епохата. По време на управлението на владиката Дионисий Рали, между 1585 – 1596 г., в галерията на храма е изписан стенен календар (Менелог). Около средата на XVIII в. са извършени сериозни промени в архитектурно-пространственото решение на комплекса. Северно и западно от църквата „Св. св. Петър и Павел” е изграден Г-образен тракт. В него са разположени покоите на митрополита, жилищен и хранителен блок, библиотека и канцеларии. Резиденцията е разрушена при катастрофалното земетресение в Търново през 1913 г.

В началото на XVII в. се появява второ седалище на Търновската митрополия. Причините за това са създадената обществена атмосфера на религиозна нетърпимост, затрудненията при администрирането на църковния живот в диоцеза, бързо променящата се етнодемографска картина в катедралния град. Изборът за ново

седалище на митрополията пада върху разположеното в близост до Търново селище Арбанаси. То е предпочетено поради привилегированият му статут регламентиран със султански фермани, бурното му икономическо развитие, обстоятелството, че е населено само с християни, създадената добра организация на учебното дело и образованието.

Създаването на митрополитското седалище в Арбанаси е извършено по времето когато Търновската епархия се управлява от владиката Гавраил I (1608–1626 г.). За катедрален храм е избрана издигнатата в средата на XVI в. църква „Св. Георги“. С оглед на новите и функции тя претърпява сериозна реконструкция. В резултат на нея храмът става двупрестолен, а негов патрон св. Димитър. Зографисването на постройката е завършено през 1621 г. След смъртта на владиката Гавраил I (1626 г.), в началото на 30-те години на XVII в. друг християнски комплекс на територията на Арбанаси започва да изпълнява функциите на митрополитска резиденция. Това е църквата „Рождество Христово“ и сградите около нея. Документите сочат, че тази епархийската резиденция функционира от до края на XVIII в. Стенописната украса на храма е изпълнена на етапи през 1597, 1632, 1638, 1643, 1649 и 1681 г. Иконографската програма и характеристиките на зографията са в съответствие с характера на комплекса.

През XIV в. Червенската епископия е издигната в митрополитски ранг. След османското завоевание и последвалите мащабни църковни промени в българските земи в края на XIV–първата половина на XV в., катедрата е понижена в епископия в състава на Търновската митрополия. В десетилетията непосредствено след завладяването на града, червенският епископ се установява за известно време в голямата скална манастирска църква „Св. Богородица“ в Москов дол. Впоследствие около средновековната градска църква № 11 е издигнат епископски комплекс. Той се състои от храм, няколко сгради и покрито с каменна настилка свободно пространство, които са оградени със здрава стена. Епископската резиденция функционира до края на XVI в., когато е унищожена вследствие на пожар. През XVII в. червенският епископ вече резидира в Русе. Вероятно функциите на катедрален храм по това време изпълнява църквата „Св. Троица“. В края на първото десетилетие на XVIII в. епископската резиденция е изместена от крайдунавския град в селището Червена вода. Изместването на епархийския център е породено от общата политическа обстановка в българските земи през последните десетилетия на XVII в. и отражението и върху развитието на Русе. През 1764 г. седалището на епископията трайно се установява в Русе. По това време е завършена реконструкцията на катедралния храм „Св. Троица“. Неговите архитектурни особености го нареждат сред най-добрите представители на българската църковна архитектура от ранновъзрожденския период.

Най-ранното сведение за преславския църковен престол след османското завоевание се съдържа в notiция на Цариградската патриаршия от средата на XV в. В нея Преслав е понижен в ранг на епископия в състава на Търновската митрополия. Най-ранното сведения за епископската резиденция на Преслав е от 1580 г. Според него епископът резидира в манастира „Св. Богородица“, намиращ се в околностите на града. Между 1597–1622 г. той се установява в Шумен, след което отново се завръща в старата си резиденция. Сведенията сочат, че окончателното преместване на преславския епископ в Шумен става през 60-те години на XVII в. Катедрални функции изпълнява църквата „Възнесение Христово“.

Ловеч фигурира като подведомствена епископия в състава на Търновската митрополия в документи от средата на XV в. За периода XV–XVIII в. липсват конкретни сведения, кой е катедралния храм и къде е резиденцията на ловешкият епископ. Анализът на някои данни дава основание да се предположи, че катедрални

функции изпълнява храмът „Св. Неделя”. В близост до него се е намирала и сградата на Ловешката епископия.

Враца е трансформирана в подведомствена на Търново епископия през XVII в. Седалището на председателя на епископския престол е в самия град. С оглед на катедралните функции с които е натоварен, през 1678 г. е извършена реконструкция на съществуващия от края на XVI в. храм „Св. Никола”.

Глава трета. ЕНОРИЙСКОТО ЦЪРКОВНО СТРОИТЕЛСТВО В ТЪРНОВСКАТА МИТРОПОЛИЯ ПРЕЗ XV–XVIII ВЕК.

Микроструктурата на църковната организация в Търновската епархия се оформя от енорийската система. В условията на иноверско господство тя претърпява определени промени спрямо тази от епохата на българското средновековие. Най-важната от тях е, че не броят на храмовете, а броят на мирските свещеници е показател за реално съществуващите през османската епоха енории. Това от своя страна е породено от специфичните условия и фактори, които слагат отпечатък върху мащабите на енорийско храмово строителство.

Към днешна дата са запазени в обем или са разкрити при археологически проучвания около 30 енорийски храма, функционирали на територията на епархията през XV–XVIII в. Според документалните източници обаче, в Търновската митрополия през този период има неколкостотин църкви. За решаване на това противоречие в изследването е използвана информацията от разностранни източници, които пряко или косвено имат отношение към процеса на енорийско църковно строителство в епархията. Преките свидетелства за него са: църковни постройки от времето на Българското средновековие, за които има данни, че продължават да функционират през първите векове на османското владичество; храмове, възникнали върху разрушени средновековни църкви; новопостроени черкви; официални разрешения от страна на османската администрация за възстановяване и ремонт на църковни сгради; сведения за храмове, съдържащи се в официални доклади на европейски посланици; доклади на католическите дейци и мисионери до Светата Римска Конгрегация; сведения на пътешественици; данни за църковни постройки, съдържащи се в приписки и летописни разкази; църковната утвар и мебелиар, принадлежали на недостигнали до наши дни храмове. Косвени сведения за наличието на храм в дадено селище се съдържат и в самата микроструктура на християнската църковна организация.

На базата на тези източници се установява, че в 64 селища намиращи се под юрисдикцията на митрополията функционират 114 християнски храма. В зависимост от вида на населените места те са разпределени по следния начин: в 14-те градски центъра – 38 храма; в 20 селища със специален статут – 45; в 30 села – 31 църкви. Към този брой трябва да се прибавят и няколко десетки селски поселения, където за задоволяване на религиозните потребности се използват т. нар. “молитвени домове”. Това са жилищни и стопански сгради, които вторично се използват за извършване на богослужебни треби. Много често някои от тях всъщност са пълноценни храмове, което личи единствено в интериорното им решение, докато по своя външен вид те не се различават от околните жилищни постройки.

Най-голям е броят на храмовете в региона на епархийския център Търново. Решаващо значение за установената високата концентрация от енорийски църкви е обстоятелството, че тук се намират значителен брой селища със специален статут. Храмовете в тях са почти три пъти повече в сравнение с тези, намиращи се в старите градски центрове. Почти идентично от гледна точка на вида на населените места в които се намират е разпределението на храмовете в Червенската епископия.

Приблизително еднакъв е броят на храмовете в Ловешката и Врачанската епископия. Това се дължи на сходните условия в които се развива енорийското църковно строителство в тях. Най-малко са църквите в източната част на диоцеза, който се администрира от Преславската епископия. Основна причина за това са драстичните демографски промени, породени от масовата ислямизация и колонизация.

Данните за енорийските църковните постройки в епархията позволяват да бъдат направени няколко основни извода. В сравнение с епохата на Българското средновековие чувствително намаляват християнските храмове в старите средновековни градски центрове. За сметка на това се увеличават тези в селата. Съотношението помежду им е около 1:3,5. Самите селски поселения не са еднородна група. Сред тях с най-много храмове се открояват онези населени места, които имат по-специален статут, в резултат на който условията за строеж и поддръжка на църкви са далеч по-благоприятни. Важна роля в процеса играят и промените настъпили в числеността на християнското население обитаващо градовете и селата. Съотношението между градско и селско население в границите на епархията през XV в. е около 12% : 88%. То се запазва до края на XVI в., когато под въздействието на комплекс от причини се извършват важни промени в развитието на българското общество. Формират се нови обществени среди, които започват да играят все по-решаваща роля в живота на християните. През XVII в. тези процеси са все още твърде бавни. Показателно за това е, че независимо от нарастването на българския елемент в градовете, съотношението между градско и селско население в границите на митрополията е 15,6% : 84,4%. Тези данни обясняват факта, защо в селските поселения са разположени преобладаващата част от енорийските храмове в епархията.

Претърпяла определена редукция, енорийската храмова мрежа в Търновската митрополия функционира на нивото на една относителна за епохата достатъчност. Тя е доста плътна в някои региони и отделни агломерации и съвсем рехавя в други. Причините за тази неравномерност основно са породени от цял комплекс исторически реалности и фактори, които определят развитието на християнското храмово строителство в условията на иноверско господство. Общата несигурност и дискриминация на християнството естествено дават най-сериозен сериозен отпечатък за това състояние на нещата. Наред с тях роля играе и католическата църква, която предприема действия за приобщаване на павликяните към католицизма. Опитите на Търновската митрополия за противодействие на католическата пропаганда в павликянските селища нямат особен успех и това обяснява, защо в един доста голям регион от епархията липсват православни енорийски черкви. Важен фактор, който има пряко отношение към географията на енорийските църкви на територията на Търновската митрополия, е и моделът на селищната мрежа.

Глава четвърта. МАНАСТИРИТЕ

Вторият голям кръг на църковната организация в Търновската епархия е мрежата от манастири. Създадени като специализирани средища за религиозна, книжовна, образователна и интелектуална дейност, те са онази институция, която има изключително важна роля за пълноценното развитие на църковния живот.

В годините на османската експанзия манастирската мрежа понася сериозни удари и е разстроена, но в никакъв случай не е унищожена. Преодолявайки пораженията тя постепенно се възстановява. Въз основа на сведенията извлечени от различни по характер източници е установено, че през периода от XV до края на XVIII в. в епархията функционират повече от 50 манастира, скитове и метоси. От гледна точка на географското разпределение, най-голям е броят на монашеските общежития в централната част на митрополията – 24, в североизточните и източните райони те са 11,

а в западния регион –15. Тези данни и историческите сведения за отделните обители позволяват да бъдат направени съответните изводи по отношение степента на запазване на средновековната манастирска мрежа в различните части на диоцеза, промените които настъпват в нея през периода на османското владичество, както и за нейната плътност.

В епохата на Българското средновековие центърът с най-голяма концентрация на манастири е столичният Търновград и регионът около него. Същото се констатира и за разглеждания период от вековете на османското владичество, като са налице и някои промени. Съществуващите сведенията са показателни, че явно без прекъсване продължават да функционират манастирите „Св. Троица”, „Преображение Господне”, Килифаревската обител „Рождество на Пресвета Богородица”, Присовският манастир „Св. архангел”. От един по-късен период са данните, свидетелстващи за обновяването на Плаковския манастир „Св. Илия”, Капиновския „Св. Никола”, Лясковския „Св. св. Петър и Павел” и Дряновския манастир „Св. архангел Михаил”. Всичко това сочи, че манастирската мрежа в региона на Търново през XV–края на XVIII в. не преживява никакви драстични промени и в голяма степен запазва унаследената средновековна структура. В края на периода тя се уплътнява с новоиздигнатите в Арбанаси манастири „Успение на св. Богородица” и „Св. Никола”. Наблюдаваните промени в регионалната манастирска мрежа спрямо предходната епоха са свързани с липсата на монашески общежития в рамките на града. „Изчезването” на този вид обители е породено от драстичните изменения в общественно-политическия, икономическия и религиозен живот, настъпили с налагането на иноверска власт.

По-осезателни промени в манастирската география се констатира в западния район на централните части на митрополията. През епохата на Българското средновековие в региона около тогавашния митрополитски център Ловеч и крепостта при Плевен действат редица манастири. Във вековете след завоеванието в развитието на манастирската мрежа на епархията се констатира доста динамични и интересни процеси. От една страна продължават да функционират някои средновековни обители: „Св. Богородица – Ястреб”, манастирите при селата Крушуна и Садовец, „Св. Георги” в Кайлъка, Плевен. Не е известно каква е по-ранната история на Батулския манастир „Св. Атанас”, „Св. Николай Мириклийски” при с. Бохот и обителта при с. Смочан, но е факт, че през XVII в. те действат. Освен споменатите, на границата между през XVI и XVII в. се появяват още три изцяло новоиздигнати обители: манастирът „Св. Илия” при Тетевен, Гложенският манастир „Св. Георги” и Троянският манастир „Успение на Пресвета Богородица”. Всички тези данни са показателни за наличието на процес на разширяване и уплътняване на манастирската мрежа в региона, който продължава до последните две десетилетия на седемнадесетото столетие. В края на XVII – XVIII в. по различни причини от нея отпадат пет монашески общежития.

През епохата на Българското средновековие на територията, която впоследствие формира най-западния дял на Търновската митрополия, има сравнително голямо съсредоточие от манастири. Някои от тях са унищожени при завоеванието, но редица други продължават да функционират и през вековете на османското владичество. Данните сочат, че сред тях има такива, които не са засегнати от османската инвазия и не прекъсват съществуването си, а други след период на частично запустяване са възстановени. Към тази група се отнасят обителите: Осиковишки манастир „Рождество Богородично”, Карлуковски манастир „Успение Богородично” със скитовете „Св. Безсребреници” и „Св. Никола” (Глигора), Черепишки манастир „Успение на Пресвета Богородица”, Осеновлагски манастир „Седемте престола”, Бистрешки манастир „Св. Йоан Богослов” („Св. Иван Пустини”; „Св. Иван Касинец”, манастира „Св. Троица” до Враца. Заедно с упоменатите през XVI – XVIII в. в региона функционират:

Калугеровския (Чекотински) манастир „Св. архангел Михаил”, Струпецкия манастир „Св. Илия”, Долнобешовишкия манастир „Св. архангели Михаил и Гавраил” и Врачешкия манастир „Св. 40 мъченици”. В периода между последната трета на XVI – първите десетилетия на XVII в. броят на обителите в региона нараства с появата на изцяло новоиздигнатите монашески общежития: Етрополски манастир „Св. Троица” (Варовитец), „Св. Богородица” при с. Липница и „Св. Преображение” при с. Скравена. Въз основа на представените факти е установено, че като цяло манастирската мрежа в западния дял на Търновската митрополия унаследява и поддържа структурата от епохата на българското средновековие. Паралелно с това е налице тенденция към уплътняването и породена от появата на напълно нови монашески общежития.

Най-радикални са промените в манастирската мрежа, обхващаща североизточните и източните дялове на епархията. През епохата на Второто българско царство скалните манастири по долината на р. Русенски Лом и р. Бели Лом приютяват едни от най-големите монашески общности. В резултат на завоеванието и променената общественно-политическа, стопанска и културна обстановка по-голямата част от тях са обезлюдени, изоставени и постепенно запустяват. Други за известно време продължават съществуването си. От началото на XVI в. до неговия край е налице отчетлива тенденция към все по-голямо свиване на оцелялата манастирска мрежа. Тя е породена най-вече от сериозните човешки загуби вследствие безчинствата на татарската армия през 1515 г. и обезбългаряването на района, причинено от Австро-турската война в края на XVI в. и свързаните с нея нашествия на влашките войски, предвождани от Михаил Храбри. До по-късно време функционират само Торлашкият манастир при Хлебарово и манастирът „Св. Димитър” при с. Сеново..

Обобщено погледнато, манастирската мрежа в Търновската митрополия е неравномерна – доста плътна в някои региони и отделни агломерации, по-рехава в други и почти напълно липсваща в трети. От един момент насетне тя е почти напълно заличена в източните, североизточните и южните части на епархията. Друго което прави впечатление е незначителният брой манастири в Дунавската равнина и значителната им концентрация в района на Предбалкана и високопланинския пояс на Средна Стара планина. Представените факти показват, че в значителна степен манастирската география на територията на Търновската митрополия от XV до края на XVIII в. е наследство от епохата на доосманските времена. Това от една страна е показателно за силата на традицията. Наред с нея влияние върху географията на манастирската мрежа оказва и моделът на селищната мрежа. Съпоставката на данните за нея и географското разположение на обителите дава обяснението за констатираната неравномерна плътност на манастирската мрежа в епархията. Наред с религиозните, книжовни и образователни функции с които са натоварени, манастирите изпълняват и още една много важна роля. Чрез поддържането и укрепването им се компенсира основния недостатък на енорийската мрежа – това, че тя не обхваща равномерно християнското население от митрополията.

Глава пета. ЦЪРКОВНАТА АРХИТЕКТУРА В ТЪРНОВСКАТА ЕПАРХИЯ

Преобладаващата част от запазените и разкрити при археологически проучвания енорийски църковни постройки от XV–XVIII в. в Търновската митрополия принадлежат към еднокорабния архитектурен тип. Причините за масовото му прилагане са комплексни. Една от тях е традицията от епохата на българското средновековие. Тя се базира на доказана функционалност на този тип храм и наследени строителни умения за изпълнението му. Важна роля играят и промените в градоустройствените структури, обособяването на махленските общности на етнически и религиозен принцип и правната практика по отношение на християнското култово

строителство. Съчетаването на тези фактори предопределя до голяма степен възможността християните да възстановяват и издигат предимно еднокорабни храмове. Еднокорабната църква е функционален тип, който задоволява религиозните потребности на общество, в което няма ярко изразени съсловни разлики. Не съществува обществена необходимост от строеж на по-сложни архитектурни типове, в обемното решение на които се олицетворява единството на божествената и светска власт. През разглежданата епоха литургията се усложнява и се превръща в своеобразна театрална постановка. Тя от своя страна се нуждае от сцена, декор и оптически център, а композиционната схема на еднокорабната църква напълно отговаря на тези изисквания.

Архитектурната композиция, конструктивните и обемни решения на 26 паметника от епархията, дават възможност да бъдат изяснени редица проблеми, свързани с приемствеността и извършващите се промени в архитектурата на еднокорабната църква. От гледна точка на формата на приемственост и динамиката на промени се разграничават два основни етапа. Първият обхваща периода от времето след завладяването до края на XVI– началото на XVII в., а вторият – столетията след това.

През първите два века след завоеванието в архитектурата на еднокорабните църкви по-отчетливо се долавя т. нар. механична приемственост. Неин източник са най-опростените решения на паметниците от предходната епоха. Тя се констатира, както по отношение на отделните пространствени елементи, така и в цялостното композиционно решение на постройките. През следващия период във вътрешното пространство на еднокорабните църкви се налагат нови елементи (дърворезбени иконостаси, умивални), което довежда до развитие на композиционните решения. Използват се по-усложнени строителни прийоми за преодоляване на големите подпорни разстояния. Прибавените по чисто функционално-конструктивни съображения елементи се осмислят естетически и стават част от общото художествено решение на интериора. Най-отчетливи са промените в олтарното пространство, което се организира самостоятелно. Нараства площта на притворите, които постепенно стават равностойни на наосите. Към края на периода увеличените обеми на храма дават възможност за отделянето на специално пространство за женска църква. Развитието на отделните елементи и усложняването на цялостната композиция са показателни, че типът еднокорабна църква е стигнал до крайния си етап на вътрешно развитие. Това подсказва необходимостта от типологични изменения. Те обаче ще бъдат извършени в друга епоха, защото все още липсват всички условия на базата на които ще се реализира преломът в типологията архитектурата.

Установените промени не се извършват с еднаква интензивност и мащаби от гледна точка на географското разположение на паметниците. Те са по-бавни в западната част на митрополията, където традицията продължава да е доминираща. По-голяма динамика на промените се констатира в архитектурното решение на църковните постройки намиращи се в някои от градските центрове и селищата със специален статут. Най-добра илюстрация за това са храмовете в Арбанаси.

От появата на първия храм в Арбанаси до окончателното формиране на целия църковен ансамбъл изминава малко повече от столетие и половина. За този сравнително неголям период от време е извървян сложен път на вътрешна еволюция. Арбанашките храмове започват развитието си в рамките на типологията на простата еднокорабна църква. Към този тип принадлежат издигнатите в периода от средата на XVI до първите десетилетия на XVII в. църковни постройки. Нов етап в развитието на арбанашката църковна архитектура настъпва около 60-те години на XVII в. Той се свързва с мащабен процес на строителство и зографски дейности. В рамките на около няколко десетилетия са издигнати, реконструирани, разширени и стенописани храмовете: „Св. Атанасий” (1667), „Успение на св. Богородица” (1688), „Св. Архангели

Михаил и Гавраил” (края на XVII в.), „Св. Никола” (1680) и „Св. Георги” (1709). Архитектурната композиция на тези паметници показва, че техен своеобразен „модел” са митрополитските храмове „Св. Димитър” и „Рождество Христово”. Това обаче не означава, че тя е резултат на някаква механична репродукция. По-скоро на споменатите митрополитски черкви трябва да се гледа като източник на идеята за създаване на нови култови места. Важна причина за появата им е превръщането на Арбанаси в център на православието. Това от своя страна води до материален просперитет и завоюване на все по-силни позиции за християнската църква. За поклонниците пък подпомагането на църковното средище е колкото акт на религиозно благочестие, толкова и израз на лично самоутвърждаване. Отчитайки възможностите, които предоставя селището, Църквата, наред с изпитаната система за набиране на средства, става все по-изобретателна в търсенето на нови форми за насърчаване на религиозната благотворителност. Една от тях е чрез създаването на нови култови места и това е постигнато чрез специфични архитектурни решения в новоиздигнатите и реконструирани храмове. Важна роля в процеса играе и личната ангажираност на редица търновски митрополити с изграждането, стенописването и поддръжката на отделни църковни постройки в селището.

Арбанашката църковна архитектура в определена степен има двойствен и противоречив характер. Доминиращи в нея остават принципите на средновековната архитектурно-строителна система, и това е съвсем естествено, защото тя е един развит неин продукт. В това си развитие тя стига до етап на завършеност и в известен смисъл на изчерпване, изразяващо се в преработка на традиционни модели. На разглеждания етап иновациите се изразяват повече като белези и форми, които ще получат пълно развитие в друго време и при други обществени условия. На фона на обстановката, в която се развива църковната архитектура в българските земи от първите векове на османското владичество, условията и факторите, от които тя е зависима в селището Арбанаси, са доста благоприятни. Но това не е достатъчно, за да се премине в измеренията на нова архитектурна система. Все още Църквата не е загубила първостепенното си място в идеологията и светоусещането на хората. Тя е институцията, обхващаща всички аспекти на личния и обществен живот, и мислене извън създадените от нея схеми е невъзможно. Църковната архитектура на Арбанаси е пример именно за това – тя е религиозно изкуство, продукт на все още господстващия средновековен художествен мироглед.

Преобладаващата част от манастирските храмове в Търновската митрополия, издигнати през разглеждания период принадлежат към еднокорабния църковен тип. Установените особености в етапите на развитие на енорийските еднокорабни черкви в почти пълна степен се отнасят и за манастирските храмове. Това важи както за обемните и фасадните решения, така и по отношение на композицията им.

Макар и сравнително рядко, в манастирската храмова архитектура на територията на Търновската митрополия са прилагат и други църковни типове. Техен представител е черквата в Тетевенския манастир „Св. Илия”. Този паметник е добра илюстрация за степента на приемственост и промените настъпили в триконхалния църковен тип. Със своите архитектурни характеристики храмът е пример как в епохата на османското владичество се възпроизвеждат стари църковни образци от епохата на Българското средновековие. Като опити за възпроизвеждане на средновековни образци през разглеждания период, могат да бъдат разглеждани и архитектурните решения на храмовете “Св. Теодосий” в Килифаревския манастир “Рождество на Пресвета Богородица” и „Св. Богородица” в Осеновлагския манастир “Седем престола”.

Глава шеста. ХРАМОВО СТРОИТЕЛСТВО И АРХИТЕКТУРА НА КАТОЛИЧЕСКИТЕ И АРМЕНСКИТЕ ХРИСТИЯНСКИ ОБЩНОСТИ В ТЪРНОВСКИЯ ДИОЦЕЗ

През периода от XV до XVIII в. в редица селища от епархията се формират християнски общности, които не са под юрисдикцията на Търновската митрополия. За задоволяване на религиозните си потребности те също издигат храмове. На въпроса за условията при които се реализира това строителство, мащабите му, отделните паметници на култа и архитектурните им особености е посветена последната част от изследването.

След утихването на вълната от османското завоевание на Балканския полуостров, старите търговски партньори на България и Византия – дубровничаните, успяват да организират толкова добре своята търговска мрежа, че си осигуряват за векове напред доминиращо положение във външната и вътрешна търговия на империята. Дубровнишката република се сдобива с редица привилегии, като двустранните споразумения се легитимират с издадените фермани. Това дава възможност за създаване на голям брой колонии, в това число и редица градове намиращи се в Търновската епархия. Развитието на църковното строителство и архитектура в дубровнишките колонии е в пряка връзка с придобитото от общността право свободно да изповядва католическата вяра. Много често обаче официалните документи не гарантират тази свобода на действие. В релациите на видни католически дейци се съдържат редица факти, потвърждаващи разминаването между норма и практика в Османската империя. Красноречив пример за това е обстоятелството, че единствено дубровнишката колония в Търново успява да се възползва от споменатото право. През 70-те години на XVI в. тя издига храма “Успение на св. Богородица”. За задоволяване на религиозните потребности на дубровничаните в Никопол е преустроена скална църква от епохата на Българското средновековие, а в градовете Русе, Шумен, Разград и Ловеч богослужението се извършва в жилищни постройки.

Единственият паметник, който дава известна представа за архитектурните особености на дубровнишката католическа архитектура е църквата “Успение на св. Богородица” в Търново. Плановото и фасадното му решение показват, че той е подвластен на същите тенденции, които се констатират в православно храмово строителство. Решението на интериора обаче е в съответствие с ритуално-обредните и служебни изисквания на католическата църква.

Освен в дубровнишките колонии католически храмови постройки има и в други селища, които се намират в диоцеза на Търновската митрополия. Това са 21 павликянски села разположени южно от градовете Никопол и Свищов. От края на XVI – XVII в. населението в тях е обект на системна пропаганда за привличането им към католицизма. Този процес продължава до Чипровското въстание през 1688 г. когато позициите на духовната пропаганда на Римската църква в българските земи са силно разклатени. Една част от католическото население е физически унищожена, друга част – заробена, а трета потърсила спасение отвъд Дунава. През следващите столетия отново се правят опити за католическа дейност сред павликяните, но резултатите са още по-скромни от тези през XVII в.

На база сведенията от различни източници е установено, че в 10 павликянски селища за нуждите на католическия култ се използват старите дървени църкви. Единствено храмът “Св. св. Петър и Павел” в с. Петокладенци е масивно изграден. В останалите селища службите се провеждат в жилищни и стопански постройки. Погледнато обобщено независимо от трудните условия и действие на редица неблагоприятни фактори, католическото храмово строителство, макар и не мащабен, е

обективно съществуващ процес. Реалните му измерения, реализирани под различна форма, са своеобразно отражение на временните постижения и краха на католическата пропаганда в рамките на Никополската католическа епископия. За архитектурното решение на католическите храмове частична представа дават сведенията в писмените източници.

В резултат на няколко бежански вълни от средата на XVI – XVII в. в някои от градовете, намиращи се под духовната юрисдикция на Търновската митрополия, се формират арменски колонии. За задоволяване на религиозните потребности, чрез различни средства те се сдобиват с църковни постройки. Сведенията сочат, че арменски храмове са издигнати в Търново, Русе, Разград, Шумен и Преслав. Запазените документални източници категорично свидетелстват, че по отношение на строителството и ремонта им са в сила всички онези изисквания на османската власт, които тя има към другите християнски общности. За архитектурното им решение се съди единствено по разкритите архитектурни останки на църквата “Сурп Аствадзадзин” в Търново.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Изследването върху храмовото строителство в Търновската митрополия през XV – XVIII в. показва, че то е устойчив процес регулиран от различни фактори. Изграждането и поддръжката на енорийската и манастирска мрежа е поета съзнателно и доброволно от някои социални институции, приели овакантените функции на държавата. Инициатор и организатор на процеса е Църквата. Тя е ангажирана с него не само на ниво местна църковна организация, която е българска институция, но и в лицето на висшия си клир. По този начин със съвместните усилия на миряни и Църква е изградена храмова мрежа, която функционира на нивото на една относително не лоша за епохата достатъчност.

ЕДИН ХРАМ, ЕДИН НЕКРОПОЛ, ДВЕ РЕЛИГИОЗНИ ОБЩНОСТИ. (Археологически проучвания на католическият и арменски храм “Успение на св. Богородица” (“Сурп Аствадзадзин”) и некропол във Велико Търново. Изследване на дубровнишката и арменска църковна архитектура в българските земи от XV в. до Възраждането). Издателство Фабер. Велико Търново, 2012, 220 стр.

ВЪВЕДЕНИЕ

В края на XIV в. под ударите на османските турци средновековната българска държава загубва своята самостоятелност. Бляскавият Търновград е първата покорена от нашествениците европейска столица. В годините след завладяването в духовния и политически център на Второто българско царство се налага на религиозен принцип двуполюсен модел на разграничаване на населението. Той е съпроводен с насилствено териториално преразпределение на градското стопанство. Всичко това определя за дълго типа взаимоотношения между православните и мюсюлманите. През втората половина на XV в. християнската общност е разнообразена с появата на католическата дубровнишка колония. Тя става още по-полифонична в края на XVII с установяването на арменците в града. В отделни изследвания посветени на споменатите две общности са засегнати някои въпроси от историята им и най-вече на икономическа им роля. Встрани от вниманието на изследвачите остават обаче проблемите на материалната им култура, погребалните обичаи, религиозната организация и молитвените им домове.

Настоящото изследване е опит да бъде запълнена тази празнина. То бе провокирано от резултатите от археологическото проучване на католическия и арменски храм “Успение на св. Богородица”(“Сурп Аствадзадзин”) и прилежащия им некропол. Разкопките бяха проведени през 1989 и 2009 г. под ръководството на автора на настоящата монография. Ще отбележа, че това е първото в България цялостно проучване на църква и некропол принадлежали на католици и арменци през османския период. Данните от археологическите изследвания в съчетание с информация от наличните писмените извори стоят в основата на настоящия опит за реконструкция на историческото развитие на двете общности и различни аспекти на църковния им живот.

Глава I

КАТОЛИЧЕСКАТА И АРМЕНСКАТА ЦЪРКВА “УСПЕНИЕ НА СВ. БОГОРОДИЦА” (СУРП АСТВАДЗАДЗИН)

Писмени сведения за църквата

Най-ранните писмени сведения за католическата църква “Успение на св. Богородица” в Търново са от втората половина на XVI в. Те се съдържат в писмо на католическия свещеник Йеронимий Арсенго от 1581 г. и завещание на дубровнишкия търговец Павел Божинович от 1588 г. Сравнително подробни описания на нейната архитектура и исторически данни за нея оставят в свои доклади висши представители на католическата църква: епископ Петър Богдан (1640 г.); архиепископ Франческо Соимирович (1666 г.); епископ Антон Стефанов (1680, 1685 г.). В три официални документа от 1699, 1753 и 1757 г., с които се дава разрешение за извършване на ремонтни работи на арменския храм “Сурп Аствадзадзин” се съдържат и важни сведения за историята му. Кратка бележка за него оставя в своя пътепис от 1808 г. Минас Пъжашкян.

Изследвания посветени на храма

Църквата “Успение на св. Богородица” (“Сурп Аствадзадзин”) не е била обект на самостоятелно изследване. В периода от края на XIX в. до 30-те години на XX в. автори като Хр. Константинов, К. Иречек, К. Шкорпил, Ив. Сакъзов дават съвсем кратки сведения за местоположението и архитектурата ѝ. В средата на 30-те години на XX в. се забелязва засилен интерес от страна на редица изследователи към въпроси свързани с арменската колония в Търново и техния молитвен дом. В съчиненията на С.Пачаджан, Х. Кюрдян, Х. Манукян, Н. Касабян са представени някои данни за историята на църквата и съхраняваните в нея утвар, икони и книги. Подчертано приносен характер имат публикациите на А. Маргос. Той обнародва неизвестни дотогава документи, които хвърлят съществена светлина върху процедурите свързани с ремонтите на постройката. На отделни проблеми от историята на църквата е обърнато внимание в съчиненията на Т. Драганова, Е. Вечева, А. Гилигян, А. Орманджиян, К. Мутафова, Х. Вачев.

Въз основа на прегледа на изследванията са направени следните изводи. Фиксирано е точното местоположение на църквата. На базата на документални източници са очертани някои моменти от историята ѝ. Представени са наблюдения на съвременници от времето когато тя е била със запазен обем. Всичко това е една добра основа за бъдещи проучвания.

Въз основа на направения историографски преглед са очертани основните въпроси, отговорът на които се търси в настоящото изследване – коя е началната дата на издигане на църквата, кога тя преминава от ръцете на католиците в ръцете на

арменците, какво точно е реконструирано при известните дати на ремонтите, какви са спецификите в решението на интериора съответно по време на католическия и арменския ѝ период.

Описание на разкритите архитектурни останки

В тази част са представени резултатите от проведените археологически проучвания. Руините на църквата са локализираны върху скална тераса, издигаща се на 45 – 50 м над левия бряг на р. Янтра. От север и запад пространството е защитено от оградни зидове, изградени от обработени камъни свързани с хоросанова спойка. В централната част на терасата се намират архитектурните останки на католическата и арменска църква “Успение на св. Богородица” (“Сурп Аствадзадзин”). По план тя представлява правоъгълна постройка с вътрешни размери 10,64 x 5,12 м. Стените имат ширина 0,62 – 0,74 м. Запазени са на височина 1,46 – 1,65 м.

Църквата е вкопана в терена. Основите ѝ стъпват върху скала. С добре изпълнена зидария са лицата на зидовете към вътрешността на постройката. Върху тях има запазени участъци от два пласта мазилка. Външните им части са безформени поради вкопаването им в земния насип. До северозападния ъгъл има следи от входен отвор с ширина 1,40 м. Вътрешността на постройката е еднопространствена без членения. В северозападната част е запазена част от подовата настилка, която е изпълнена от каменни плочи. В дебелината на северната стена, до североизточния ъгъл е разкрит частично фрагментиран купел за кръщение с размери 0,78 x 0,49 x 0,24 м. Върху лицевата му страна личат по няколко букви от шестредов надпис на арменски език. По централна ос на постройката, до вътрешното лице на източната стена се намира централната олтарна маса. Изградена е от тухли и има размери 1,24 x 0,52 x 0,61 м. Върху тях е поставена плоча, върху която е изсечен равнораменен кръст. Северно от централната маса е изграден от тухли по-малък олтар. Той има размери 1,04 x 0,37 x 0,55 м. Олтарното пространство заема цялата ширина на църквата и е по-високо спрямо подовото ниво. При археологическите проучвания е установено, че олтарът е претърпял редица преправки. Промените в него са разгледани в последователността на регистрираните периоди от строителната история на църквата.

Строителни периоди

Период А

Към най-ранния строителен период се отнася изграждането на оградните зидове и издигането на католическата църква “Успение на св. Богородица”. Въз основа на данните придобити при археологическите проучвания и сведенията от писмените извори строителните дейности са извършени в началото на 70-те години на XVI в.

Долната част на постройката е изградена с каменна зидария. Надземната част на църквата е от дърво. Входовете към вътрешността са разположени от север и запад. В интериора между тях е оформен балкон за църковния хор и стълба с която се слиза до подовото му ниво. През този период са изградени централния и северния олтар. Според писмените сведения от юг е имало още един по-малък олтар, унищожен при по-късните преустройства. Пред северната фасада на църквата е оформена тераса. В пространството източно от нея е изградена жилищна постройка, която е ползвана от свещениците. Тя е издигната през 70-те години на XVI в. и просъществува до 1666 г.

Период В

Началото на този период се свързва с времето когато църквата става притежание на арменската колония в Търново. Това става в началото на 90-те години на XVII в. От този момент нататък църквата се нарича “Сурп Аствадзадзин” През 1699 г. официалните турските власти дават разрешение за извършване на ремонтни дейности по нея. При археологическите проучвания е установено, че общия външен вид на постройката е запазен. Поправени са само отделни участъци от стените и покрива. Съществени промени са извършени в олтарната част. Те са продиктувани от ритуално-обредните и служебни изисквания на Арменската апостолическа православна църква. Пространството около централната олтарна маса е повдигнато като е оформен подиум с размери 2,24 x 1,64 x 1,58 м. Той се издига спрямо пода на височина 0, 61 м. Северния олтар се запазва. Южния олтар е демонтиран и на негово място е оформена ризница – място за преобличане на духовници и клирици преди богослужение.

Период С

През този период е извършена пълна подмяна на дървената част на църквата “Сурп Аствадзадзин”. Според данните на документа с който се разрешава тази дейност ремонтът е извършен през 1757 г. При реконструкцията са запазени местата на входните отвори. Отворени са нови прозорци на източната фасада. Подменена е конструкция на балкона за църковния хор в западната част на църквата и стълбата водеща към вътрешността. В лявата част на олтара е вграден каменен купел за извършване на кръщение. Върху лицевата му страна е издълбан следния надпис: “Купелът е за спомен на църквата “Сурп Аствадзадзин” в Търново в памет на отец Ховханес и попадията Мириам”. Вътрешността на постройката е измазана с мазилка в жълтеникав цвят. В края на XVIII в. е извършено частично пренареждане на подовата настилка в църквата.

Период D

Нови, частични ремонтни дейности по църквата са извършени през 30-те години на XIX в. Направено е разширение на олтара в западна посока, фасадната му част е облицована с мраморни плочи върху които има изображения на плодове. Пред олтарната част са оформени дървени стъпала. Цялата вътрешност на църквата е измазана с мазилка в светлосин цвят. Във вътрешността на църквата са открити малко на брой находки – бронзови кръстчета, сребърна част от свещник, халки от завесите на арменския олтар, стъклени и бронзови литургични съдове, монети.

В края на тази част е направено сравнение между архитектурата на църквата “Сурп Аствадзадзин” в Търново и проучената по археологически път църква “Св. Степанос” в Провадия.

Глава II НЕКРОПОЛЪТ

Писмени извори

Най-ранното писмено сведение за гробно съоръжение се съдържа в завещанието на дубровнишкия търговец Павел Божикович от 1588 г. В доклади на католическите епископи Петър Богдан (1640 г.), Франческо Соимирович (1666 г.), Антон Стефанов (1680 г.) е отбелязано, че около църквата “Успение на св. Богородица” се намира гробището на дубровнишката колония.

Некрополът в научните изследвания

В публикациите където е засяган въпроса за некропола при църквата, обект на частичен интерес са надгробни паметници от арменския период. За наличието им споменават автори като Хр. П. Константинов, К. Иречек, К. Шкорпил. Повече внимание на текстовете върху 4 надгробия отделя Н. Касабян. Благодарение на усилията на С. Дердерян са направени преписи на текстовете на десетина надгробни надписа. В по-ново време важни сведения за състоянието на гробището при църквата и надписите върху отделни плочи дават А. Маргос и А. Гилигян. През 1989 г. са извършени първите археологически разкопки на некропола. Х. Вачев проучва 12 гроба, а резултатите от тях са обнародвани в първична публикация. Специално изследване на Ив. Чокоев е посветено на открития в един от тях сърмовезан текстил.

Маркировка на гробовете от некропола

Надгробия от католическия период

При археологическите проучвания са открити два фрагмента от каменни кръстове изработени от бял мрамор. Върху друго надгробие от пясъчник е врязана датата 1612 април и името Бодилия.

Надгробни плочи от арменския период

Представено е описание на откритите надгробни плочи и надписите върху тях. От текстовете стават видни имената на починалите, родните им места и годините на смъртта им. Надгробните паметници датират от 1702, 1709, 1720, 1729, 1731, 1789 г.

Описание на проучените гробове

Представено е подробно описание на проучените 83 гроба. В него са представени вида на гробната яма, ориентацията, гробните съоръжения, параметрите и положението на скелета, гробния инвентар, констатираните особености.

Гробни съоръжения

Погребенията са извършени в гробни ями с правоъгълна форма и прави стени. Размерите им са в зависимост от възрастта на починалия. Регистрирани са две основни разновидности – за възрастни и за деца. Сравнително често се среща разрушаване на съществуващи гробни ями при извършване на по-късни погребения. Общия брой на проучените гробове е 88. В 62 (71%) от тях има данни за използване на дървени ковчези.

Положение на скелета

Погребенията са извършени в съответствие с установения погребален канон. Сравнително често се констатира повдигане на черепа, посредством поставянето на нетрайни материали под него. Съществен елемент в ритуалите около тялото на покойника е положението на ръцете. Най-често те са поставени върху гърдите. Долните крайници са изпънати. В отделни случаи те са привързани един към друг.

Вторични погребения

Веднъж организирани в пространството на некропола, част от гробовете са използвани многократно. Препогребвания на кости в неанатомичен порядък са регистрирани върху капациите на ковчезите и в западния край на гробната яма.

Ритуална практика

Данните от археологическото проучване на некропола показват доста стриктно придържане към християнската погребална обредност. Констатирани са и някои отклонения от каноничния погребален обряд. Най-често срещаното между тях е свързано с очистителната сила на огъня. Два от погребаните индивиди са прободени с гръдната област с железни гвоздеи. Това е обичай свързан със страха от демоничното превъплъщение на мъртвеца. Практикувани са и погребални обичаи, които са свързани с идеята за смъртта като “преход”, “преминаване” от света на живите в света на мъртвите. Най-често за осигуряването на този преход в гроба са поставяни монети, което се явява късна реминисценция на античния “Харонов обол”.

Гробен инвентар

Пръстени

При проучванията са открити пет пръстена – два златни, един сребърен пръстен-печат и два бронзови.

Единият златен пръстен датира от XVII в. Върху щита му са оформени ажурно латинските букви “D” и “S”. Вероятно те представят в съкратен вариант израза DUNS SANTYS(Свети боже). Втория златен пръстен представлява халка с припоена към него шестстенна касета с вложен в нея тъмночервен камък с пирамидална форма. Датира от края на XVII – XVIII в. Върху щита на сребърния пръстен печат има частично запазен надпис изписан с арменски букви. Разчита се името “Ана”. Датира от първата половина на XVIII в. Другите два пръстена са изработени от бронз. Датират от XVII и XVIII в.

Обеци

При проучванията на некропола са открити няколко единични обеци. Те са непретенциозни накити състоящи се от кръжило и меден тел, върху който са нанизани стъклени маниста. Датират от XVIII в.

Гривни

Върху ръцете на трима покойници са поставени гривни. Те са евтини занаятчийски произведения направени от стъклена паста с черен цвят. Изработката им не се отличава с високо качество. Датират от XVI – XVIII в.

Пандантиви

От пространството на некропола произхожда златна монета на унгарския владетел Леополд I (1657 – 1705). Видът ѝ предполага, че е част от накит или е носена като самостоятелно украшение.

Колани

В един от гробовете е открита част от женски колан. Изработен е от сребро. Представлява стилизирано изображение на крило от птица. Върху закопчалката има релефно изображение на змия. Датира от XVII – XVIII в.

Копчета

Преобладаващата част от копчетата имат сферично тяло и петлица за пришиване. Изработени са от сребро или бронз. Местототкриването им дава възможност за реконструкция на облеклото с което са свързани.

Други находки

При един от покойниците в некропола е поставен любопитен гробен дар – броеница. Състои се от 50 кехлибарени зърна с цилиндрична форма, 2 сферични зърна от ахат и бронзов накрайник. Датира от края на XVII – XVIII в. Другата находка е част от декоративна игла предназначена за закрепване на забрадка или набор за глава. Датира от XVIII в.

Текстил

В 13 от проучените гробове е регистрирано наличие на метализирани текстилни останки. Те принадлежат на сложни женски украси за глава и горни дрехи. Особено забележителен е текстилът открит в гроб № 2. Добрата му запазеност позволява да се установи, че това е воал, който е част от сложносъставна украса за глава.

Стратиграфски данни

В некропола са разграничени три хоризонта гробове.

Първия хоризонт се датира в хронологическите граници от края на XV – 70-те години на XVI в. Втория – 70-те години на XVI – последните десетилетия на XVII в. Третия – края на XVII – XIX в. Първите два хоризонта се свързва с периода когато некрополът се използва от дубровнишката католическа колония, а третия – с арменската общност.

Некрополът през католическия период

Основен вид надгробен паметник през този период е вертикално поставеният кръст. Предполага се, че надгробията изработени от мрамор са дело на регионално ателие, което изпълнява поръчки за дубровнишките католически колонии в Северна България. Кръстовете от пясъчник са дело на местни каменоделци. Гробните ями нямат специално оформление, в 81% от погребенията е използван ковчег. Най-често срещаното положение на ръцете е върху корема, долните крайници са изпънати. Констатираните отклонения от каноничния погребален обряд са малко – в два гроба са поставени вългени, в четири – монети. Гробния инвентар е доста малоброен. Той обаче не може се разглежда като илюстрация на социалните разлики. По-скоро става дума за консервативно придържане от страна на католиците към практикувания от тях погребален обичай.

Некрополът през арменския период

Гробовете от този период са маркирани на повърхността с хоризонтално поставени надгробни плочи. Разграничават се два основни вида. Едните са от варовик, имат правилна геометрична форма, върху лицевата им част няма надписи и украса. Установява се, че това са антични архитектурни детайли преизползвани за надгробни паметници. Другия вид плочи са от мрамор. Надписите върху тях са изписани с унициални арменски букви с хубава калиграфия. Работени са в каменоделските

ателиета на град Русе. По отношение формата и размерите на гробните ями не се констатира промяна спрямо предходния период. Наличието на ковчези е регистрирано в 65 % от проучените гробове. Най-често срещаното положение на ръцете е върху гърдите, долните крайници са изпънати. Установените отклонения от каноничния погребален обряд са идентични с регистрираните в православните български некрополи. Това е закономерен процес предвид продължителното съвместно съществуване на арменската и българска общност. Потвърждение на тази констатация са откритите при проучванията накити и части от облекло. Интересен кръг от въпроси поставя открития пръстен печат върху който е изписано женското име Ана. Анализирайки този факт е изказано мнение, че притежателката му принадлежи към заможната арменска занаятчийско-търговска прослойка от XVIII в.

Глава III КОЛОНИИ, ХРАМОВЕ, ЦЪРКОВЕН ЖИВОТ

Исторически бележки за католическата дубровнишка колония

Скоро след битката при Клокотница (1230 г.) българският цар Иван Асен II дарява търговците от република Дубровник с грамота. Клаузите в нея са категорично доказателство както за позициите им, така и за дадените специални преференции. В търговската част на договора на цар Михаил II Асен с Дубровник от 1253 г. се съдържат интересни данни как са уредени двустранните търговски отношения – представителите на двете държави се радват на множество привилегии. През XIV в. дубровничаните успяват да получат стопански облаги, подобни на тези от предходното столетие. През 1344 г. в дубровнишките анали е отбелязано, че на напусналата българския двор царица Ана е подарена една къща в Дубровник. В решенията на съвета на републиката от 1362 г. са записани на два пъти постановления за безмитен износ на разни стоки от Дубровник за “българския император”. Столицата Търновоград явно е била посещавана често от дубровничани. Доказателство за това е завещанието на дубровнишкия търговец Марое ди Сиса, направено в Дубровник на 10 юли 1363 г. В него той завещава известна сума, за да му четат литургии в няколко големи църкви по света – между които и храмът “Св. Параскева” в Търново. Официалните документи и нумизматичните находки открити при археологическите проучвания на средновековната столица сочат активни външнотърговски връзки с Дубровник. На този етап на проучване остава открит въпроса дали дубровнишките търговци трайно са били уседнали в нея през епохата на Второто българско царство (XII–XIV в.). Ив. Сакъзов счита, че е съмнително през този период дубровничаните да са имали постоянно представителство. Това свое виждане той извежда на базата на проучванията си на кодекса на завещанията в дубровнишкия архив. При тях установява, че за периода след 1300 г. до средата на XV в. няма данни за смъртта на който и да е дубровничанин починал в българските земи или да е оставил завещание. Всичко това, разорението и упадък на Търново след завладяването, му дават основание да счита, че преди 1540–1550 г. не е възможно установяването на търговци-дубровничани в града.

Според по-новите изследвания през столичния период чуждестранните търговци (Венеция, Генуа, Дубровник) са имали свой квартал. Локализиран е на базата на описи от XVI в., в които споменатата част на града е упомената като “Френк хисар”. Названието е един от устойчивите топоними, запазил се още от времето на Второто българско царство. Турското наименование е превод на средновековното “градът на франките, фръзите”, дошло от чуждестранните търговци, които са живели и търгували

в него. Местоположението на махалата на “латиняните” от Дубровник в Търново през османския период е точно установено. Тя е разположена върху терен западно-северозападно от днешната катедрална църква “Св. Богородица”. Известна представа за териториалния ѝ обхват дава един акт от 10 януари за продажба между двама дубровнишки търговци от 10 януари 1622 г. Най-ранното сведение за присъствие на дубровничани в града датира от 1479 г. Постепенно те заемат своето място в търговския живот на града и региона. Категорично сведение за трайното им установяване в старата българска столица се съдържа в завещанието на презвитер Стефан Джурашевич от 1499 г. Запазените данъчни регистри от първите векове на османското владичество позволяват да се проследи числения състав на колонията и промените настъпващи в него. В регистър от 1516/17 г. немюсюлманите от Търново са записани към 15 махали, от които 14 са обитавани от източноправославни и 1 от латиняните (католици) от Дубровник. Последните наброяват 25 домакинства. Същия брой домакинства католици е записан и в регистър от 1523 – 1537 г. През 1541 – 1545 г. те намаляват на 18 домакинства. През втората половина на XVI в. се забелязва нарастване на числения състав на колонията. В описанието на Търново от католическия свещеник Йеронимий Арсенго от 1581 г. е отбелязано, че има 8 латински къщи с 25 души дубровнишки търговци. Подробни сведения за увеличаващата се в края на XVI в. търновска колония се съдържат в търговските книги на поддържащия тесни връзки с нея Бенедето Рести. В регистър от 1613–1614 г. фигурират 7 домакинства и 11 неженени пълнолетни данъкоплатци от дубровнишката колония. В регистрацията от 1516/17 г. общността е вписана към махалата Латинян, а в описа от 1613/14 г. е записана само като “латинян”. Повече сведения за числеността на дубровнишката колония през XVII в. се съдържат се в докладите на католическите мисионери. През 1626 г. П. Мазареки посещава града и намира в него 30–40 души католици. В своя доклад от 1640 г. Петър Богдан отбелязва, че католиците за причастие са 24 души и 3 деца. Според силно преувеличените сведения на Ф. Станиславов от 1659 г. общността наброява 170 човека. През втората половина на XVII в. ясно се откроява тенденция към намаляване броя на търговците населяващи дубровнишката колония в Търново. Това е установено на базата на все по-често повтарящите се свидетелски имена върху различни документи, а също и от търсенето на свидетели с друг произход. В доклад на архиепископ Франческо Соимирович от 3 август 1666 г. е записано, че къщите на католиците в Търново са 4 и се обитават от 20 души. В доклад на Антон Стефанов от 22 юли 1680 г. е отбелязано, че има само 6 къщи с бедно население. От друго негово писмо с дата 30 август 1685 г. става ясно, че от дубровнишката колония в града е останал единствено търговецът хаджи Мартино.

Чипровското въстание от 1688 г. компрометира дубровничаните в очите на османската власт и е една от причините за осезателния упадък на търновската колония. Макар твърде малобройна и незначителна по своя числен състав, тя продължава да съществува още почти един век.

По своето вътрешно устройство всички дубровнишки колонии в Османската империя са еднакви. Това предполага че търновската едва ли е правила изключение в това отношение. Обикновено в града в който се намира колонията се оформя миниатюрен Дубровник със своя управа, съвет, нотариуси, съд, църква, хазна, т. е. учреждения, които съществуват в метрополията. Дейността на дубровнишките търговци в Търново, обемът и приоритетите в осъществяваните от тях търговски връзки, отношенията с метрополията, въпросът за най-видните представители на съсловие са били обект на изследване в редица научни съчинения. Затова в настоящия труд вниманието е фокусирано само върху специфичните черти в историческото развитие на общността.

Повечето търговци заселени в Търново, са в преки контакти с тези от София, а твърде често и съдружници с тях. Тесни връзки са поддържани и с дубровнишките търговци както в Провадия, така и с тези от самата метрополия. Стоките закупувани от Търново, са експедирани за Дубровник по два пътя – морски чрез черноморското пристанище Варна и през Родосто и по суша през София. Търновската колония поддържа връзки и с италианските градове, и най-вече с Анкона. В началото на XVII в. тя придобива такова важно значение, че от Дубровник изпращат писмата-нареждания направо до търновските търговци, наред с тези до София. Дубровнишките търговци от Търново се ползват от всички онези привилегии които републиката е получила от Османската империя. През 1399 г. между султан Баязид (1389 – 1402) и република Дубровник е сключен договор, с който се осигурява свобода на търговията ѝ. Той е потвърден и в грамота на султан Мурад II (1421–1444, 1446–1451) от 1430 г. Във ферман от 1459 г. са регламентирани всички политически привилегии, както и редица търговски и правни разпоредби. Към това трябва да се добави личното султанско покровителство на Мехмед II (1451–1481), потвърдено и от султан Баязид II (1481–1512). В замяна дубровничани получават широк периметър на екстериториалност в рамките на империята. Обезпечават им се не само търговски привилегии, правото да притежават свои къщи, дюкяни и лозя, но и правото на куриерска служба и посланици, собствени съдилища, църкви и свещеници и възможността да живеят по традициите и обичаите на “своето отечество”.

Храмът “Успение на св. Богородица” и църковния живот

До провеждането на археологическите проучвания датата на издигане на храма “Успение на св. Богородица” не е установена. Резултатите от тях в съчетание с информацията съдържаща се в писмените извори позволяват да се установи, че църквата е издигната в периода между 1566 и 1588 г., най-вероятно в началото на 70-те години на XVI в.

Храмът “Успение на св. Богородица” е еднопространствена постройка с правоъгълна форма без външни членения. Долната му част е изградена с каменна зидария на хоросанова спойка. Вкопана е в терена на дълбочина около 2,20 м. Надземната част представлява лаконичен обем изпълнен от дърво, на източната стена на който липсва издадената навън традиционната олтарна конха. Според сведения от 1680 г. църквата е била с дървено покритие. По своя външен вид, с пределно стереометричните си форми храмът не се различава от околните постройки. Тази е причина във време за което категорично е установено, че църквата вече съществува (1581 г.), католическия свещеник Йеронимий Арсенго да напише, че дубровничани “са направили една къщичка за църква и тя се нарича “Св. Мария”. Според писмените сведения църквата има два входа и един прозорец. В западната част на интериора е изграден балкон за църковния хор, който има важна роля при изпълнението на литургичните дейности. В източната страна на постройката е оформено олтарно пространство в съответствие с ритуално-обредните и служебни изисквания на католическата църква. През първите десетилетия на XVII в. са предприети ремонтни дейности в интериора, а храмът се сдобива с нова патронна икона. Тя е дарена от кардинал Бандини. Върху нея е бил изписано Възнесението на св. Богородица. Частична информация за притежаваната от храма църковната утвар и ценни предмети се съдържа в кореспонденцията на католическите мисионери. От нея става ясно, че по-голямата част от тях са изработени от сребро, някои позлатени, а тъканите са от фин брокат.

Постепенното западане на търновската колония през втората половина на XVII в. – явление, свързано с общия упадък на дубровнишката търговия през този период рефлектира върху възможностите за поддръжка на физическото състояние на храма. В доклад на архиепископ Франческо Соимирович от 1666 г. се съобщава, че църквата на дубровнишките търговци в Търново спешно се нуждае от ремонт. Отправен е призив към посланиците на Република Дубровник да издействат от османската Порта ферман с който да се разреши това.

От доклад на католическия епископ Антон Стефанов става ясно че през 1685 г. църквата вече се ползва от арменците в града за извършване на техните обреди. Католическата църковна утвар е прибрана от дубровнишката колония в Русе. Сред особените привилегии на дубровнишките търговци е правото им да имат свой свещеник. За издръжката му се грижи колонията, а според големината и възможностите ѝ се определя и броят на свещенослужителите. Далеч преди издигането на храма “Успение на св. Богородица” в Търново търновската дубровнишка колония има свое духовно лице. Това е Стефан Джурашевич, от завещанието (1499 г.) на който става видно, че е презвитер. В средата на XVI в. макар и не толкова многобройната колония разполага с икономически ресурс, който ѝ позволява да поеме издръжката на свещенослужител. За наличието му се съди от завещанието от 1558 г. на починалия в Търново дубровнишки търговец Джовани ди Изола. От информацията съдържаща се в едно търговско писмо от 1579 г. става видно, че в Търново по това време живее католическия духовник Томазо ди Радо. В завещанието на Павел Божинович от 1588 г. е упоменато името на друг търновски католически свещеник – високо образованият Никола Годин. През 1617 г. в търновската църква служи Пиеро Драгиша.

Търново често е посещавано от мисионери, които изпращат редовно доклади за състоянието и нуждите на католическата колония в града. Един от тях – Лавренти Флорио през 1625 г. (според други източници в 1615 г.) извършва дейности по украсата на църквата “Успение на св. Богородица”. През 80-те години на XVII в. в Търново неколkokратно пребивава апостолическия мисионер Георги Юдашич от Босна. В архива на католическата пропаганда има редица непубликувани писма на католическата колония в Търново от 1626 г. В тях са описани с големи подробности контактите между търновската католическа колония и Рим. От тази дълга кореспонденция се разбира, че най-чести отношения между Рим и българските земи са поддържани от търновските католици. Това високо положение на католическата общност е вероятната причина тя да изпрати петиция до пропагандата в Рим в която се иска назначаването на католически архиепископ (дубровничанин) със седалище в Търново.

Сериозният упадък на търновската дубровнишка колония през втората половина на XVII в. се отразява на възможността ѝ да поддържа свещеници. В доклада си от 1666 г. архиепископ Франческо Соимирович отбелязва, че в Търново няма католически пастир и призовава да се вземат мерки по този въпрос. Охридския архиепископ през 1672 г. съобщава, че в Търново е има свещеник, който загива от глад. Никополския епископ А. Стефанов моли в своя доклад от 1680 г. да бъде изпратен апостолически мисионер с цел възстановяване на мисията в града. От доклад писан през 1685 г. става ясно, че католически свещеник в Търново няма, а мисионерът на Свещената конгрегация Стефан Матеович инцидентно посещава колонията и с действията си вреди на нейния престиж. След споменатата по-горе година отсъстват каквито и да е сведения за присъствие на духовно лице свързано с католическата църква.

Своеобразна индикация за престижното място което заема дубровнишката общност в системата на католическата църква са посещенията в Търново на висши нейни представители. През 1626 г. в града е барския архиепископ Пиеро Мазераки;

1640 г. – епископ Петър Богдан Бакшев; 1659 г. – Филип Станиславов; 1666 г. – архиепископ Франческо Соимирович; 1680 и 1685 г. – епископ Антон Стефанов. Личното дарение на храма “Успение на св. Богородица” - олтар с патронна икона прави кардинал Бандини.

Наличните официални документи позволяват да се придобие известна представа за различните източници на финансово обезпечаване на църковния живот. В петиция от 1626 г. търновските католици пишат, че църквата има собствени имоти – 4 лозя, 7 дюкяна и 4 къщи, от които доходи може да се издържа свещенослужителят. От доклад на Филип Станиславов (1659 г.) става ясно, че църквата в Търново се издържа от 4 лозя и 7 къщи подарени от търговците. Това, че тя наистина има значителна собственост потвърждават и Франческо Соимирович (1666) и Антон Стефанов (1680). Те свидетелстват, че при пожар са изгорели притежаваните от нея 3 къщи и 2 магазина. Загубата на въпросната недвижима собственост без съмнение дава отражение върху възможностите да бъде воден пълноценен духовен живот. Това не е единствената причина за упадък. Към това трябва да се добави, че църквата не може да събере раздадените от нея паричните средства на различни лица в Търново. Извършена е и неправомерната продажба на църковните магазини от страна на задлъжнелия последен представител на дубровнишката колония в Търново през 1685 г. – хаджи Мартино. Друг източник на средства за църквата са личните дарения на дубровничаните. В почти всички завещания, съставени от търговците, живели в пределите на Османската империя, те оставят дарения за украса и поддържане на сградата или за закупуване на различни църковни утвари. В това отношение особено ценна информация се съдържа в завещанието на починалия в Търново през 1588 г. търговец Павел Божинович. Доходите и наемите от своите имоти – къща с дюкян и лозе той завещава на църковния свещеник. Той от своя страна трябва да извършва до 5 литургии в годината за него и неговите близки. Друго негово изискване е да бъде погребан “според местните обичаи в гроба на баща си в черквицата”. Фактът, че гробът на бащата е вътре в самия храм недвусмислено показва, че става дума за много щедър ктитор. Направеното от него дарение явно е предназначено за самото издигане на постройката. Срещу това той и неговите наследници получават правото на ктиторски гроб вътре в храма. Друг дарител на търновската църква “Успение на св. Богородица” е Николай Петрович от Никопол. В завещанието му от 1674 г. е отбелязано, че той оставя за храма 68 реала.

Не всички дубровнишки колонии се възползват от даденото им право да притежават своя храм. Няма данни за църковни постройки в градове като Разград, Ловеч и Видин. В Пловдив няма католическа църква, което принуждава дубровнишките търговци да пътуват за тържествена служба до Одрин. В Силистра поради липсата на храм, службите се извършват от свещеник в частна къща. Дубровничанинът Павел Петрович от колонията в Шумен в завещанието си от 1632 г. отделя сума за поддържането на католическата църква в Провадия. Храмът в Провадия е издигнат през 30-те години на XVII в., а този в Русе в средата на същото столетие. Единствената католическа църква, която е издигната преди тази в Търново е софийската. Според наличните сведения, през 1542 г. тя вече съществува. При така установените дати на изграждане, търновския храм “Успение на св. Богородица” се явява втория значим църковен център на католическата църква в българските земи през османската епоха.

Бележки върху историята на арменската колония в Търново

Най-ранното писмено сведение за присъствие на арменци в Търново през епохата на османското владичество датира от 1685 г. Негов автор е католическия

епископ Антон Стефанов. В доклад от споменатата година той съобщава, че арменците в града са доста заможни хора и за молитва и религиозни обреди посещават католическата дубровнишка църква. Точната дата на заселването им в старата българска столица не е известна. Анализът на сведения от епохата и съпоставката им с исторически известни факти позволява да се определи периода през който се формира колонията – между 1640 – 1685 г. Това дава възможност да се установи към коя бежанска вълна принадлежат арменските заселници.

От средата на XVI в. се наблюдава все по-нарастващ приток на арменски преселници в българските земи. В 1549 г. голяма група арменци се преселват от Нахичеван, Шорот и Карб в градовете Айтос, Бургас и Шумен. През 1551 г. в българските земи пристигат преселници от територията на днешна Румъния. Те се заселват в Хаджи Оглу Пазарджик (днешен Добрич). През 1603–1605 г. чумна епидемия и няколко неурожайни години прокуждат арменците от гр. Кафа (дн. Феодосия на Кримския полуостров, Украйна). Друга вълна от бежанци пристига от Мала Азия през 1606 г. в следствие безчинствата на джалалите. Те се установяват в градовете София, Пловдив и Стара Загора. Трета бежанска вълна идва през XVII в. от Източна Армения. През 1603 г. между Персия и Турция избухва война в резултат на която Западна Армения е заграбена от Турция, а Източна – от Персия. Персийският шах Абас преселва голяма част от арменците в Персия, но поради непоносимите условия на живот те емигрират в Кавказ, Крим, Турция, днешните български земи, Влашко, Молдова, Полша, Украйна. През периода 1603–1645 г. над 300 000 арменци напускат пределите на Армения и Персия и се заселват в горепосочените земи.

Най-вероятно търновските арменци принадлежат към тази трета бежанска вълна и се установяват в града през периода 1640–1685 г. Това се подкрепя от сведенията съдържащи се в три официални документа издадени по повод ремонтни дейности на арменската църква в Търново от 1699, 1753 и 1757 г. и данните от надписите по надгробните паметници.

В документа от 1699 г. арменците са назовани като “таифеи аджем” (персийска група). Върху надгробните плочи като място за раждане на починалите се посочват Шорот, Кедатах и други населени места в Източна (по него време Персийска) Армения. В подкрепа на всичко това се явяват и достигналите до нас собствени имена на арменци живели в Търново, които имат подчертан персийски произход: Хюрихан, Ахабег, Папач, Сефер, Топуз, Аслан, Шукен и др. Най-вероятно заселването в Търново става към края на посочения период. Основание за това е факта, че според споменатия документ от 1699 г. арменците в града са смятани за бежанци, което означава, че те са се преселили в близко до тази дата време. Съдържанието на надписите върху две надгробни плочи също се явява в подкрепа на предложеното виждане. В едната която датира от 1702 г. се казва “...син от Търново”, а в другата (1720 г.) – “Крикор вервация поклоник по родно място търновец”.

Арменската колония в началото на съществуването си се радва на добро благосъстояние, а приоритетно място в поминъка заема търговията. Наред с това арменците заемат водещо място в редица занаяти с което допринасят за развитието на градския живот. Колонията в Търново достига апогея на своето развитие през XVIII в. В последната трета на това столетие положението се влошава поради общия икономически и политически упадък на Турция, руско-турските войни и несигурността. Арменската махала е засегната чувствително от пожарите в Търново през 1818, 1825 и 1845 г. Целият този комплекс от причини води до чувствително намаляване на колония през този период. Това състояние на нещата е добре документирано в пътеписа на отец Минас Пъжъшгян от 1808 г. От 1855 г. датира сведението на българския писател П.Р. Славейков, че арменците в града са малко.

Според К. Иречек края на XIX в. техния брой е няколко десетки. Той отбелязва, че под влияние на местното обкръжение те са загубили националния си облик и все повече се приобщават към българското население. Във връзка със събитията през 1896 г. (организираните кланета и погроми над арменското население в Цариград, Адана и други градове от страна на султан Абдул Хамид II) близо 80 души бежанци-преселници се установяват в Търново. Мнозинството от тях не разполага с материални средства. През 1905 г. местното арменство се състои от 35 души, което основно се занимава с кафеджийство и хамалство. Според данните от преброяването проведено през 1920 г. в Търново живеят 61 арменци, от които 41 мъже и 20 жени.

Арменския храм “Сурп Аствадзадзин” и църковният живот

Дълго време в научните изследвания е дискуссионен въпроса откога арменската колония в Търново има свой храм. Според А. Орманджиян, богати търновски арменци закупуват храма от дубровничаните още в началото на XVII в., а го подновяват през 1768 г. С. Дердерян, Х. Кюрдян, С. Пачаджан считат, че годината на построяване на църквата е 1659. Н. Касябан изразява съмнението си относно споменаваната година и изказва мнение, че църквата е станала арменска не по-рано от 1685 г. По-късно той посочва датата 1689 г.

Категоричен отговор на всички неизяснени въпроси всъщност дават три турски документа, датиращи от XVII и XVIII в., както и резултатите от археологическите проучвания. Документът от 1699 г. е написан върху плътна хартия с букви „сюлюш“. Размерите му са 36,5 см на 15,6 см. Написан е с черно мастило и се състои от 16 реда. В горният ъгъл има 3 печата.

Превод на съдържанието: *„Жителите на улица „Поп Георги“ в квартала „Варош“ във Велико Търново: Мовсес – син на Крикор, Охан – син на Сефер, Охух – син на Бедрос, Яхуб – син на Туман и други, представяйки се пред служителите на правосъдието, всеки от тях заяви, че покривът, тавана и стените на намиращата се в същия квартал църква от старо време, са пред срутване и поискаха разрешение за ремонт. От съвета на правосъдието беше изпратен Мевлана Абдул Багъ ефенди и заедно с долуподписаните ислями отидоха до църквата и видяха, че действително на няколко места на покрива, тавана, вратата и в стените пръстта и замазката са паднали и свидетелстваха необходимостта от ремонт, като премериха на място църквата: 24 аршина дължина, 17 аршина широчина и 12 аршина височина, протоколираха и заявиха това пред съда.*

Съдът, след като изслуша инспекторите, разреши да се ремонтира споменатата църква с посочените размери, без да се надстройва върху стария покрив, за което беше написано това разрешително днес, на 22 месец зилхиддже, 1111 година (на 22 декември, 1699 г.)”

Присъствали свидетели: Махзараджъ Мехмед ага, Абдул Багъ бин Али, Махзараджъ башъ Ахмед, Махзер Махмуд, Махзер Хюсейин, Али и други”.

От документа става ясно, че през 1699 г. църквата вече е притежание на арменската колония в Търново. Реално тя става нейна реална собственост поне няколко години преди това.

Възстановяването на храм е свързано с продължителна процедура в различни инстанции. Пред тях обосновано трябва да се аргументира от страна на християните необходимостта от възстановителни работи. Преди да се пристъпи към каквито и да е било действия обаче се е налага членовете на съответната общност да са постигнали съгласие по въпроса за необходимостта от подобна постъпка. Въпросното съгласие е твърде важно предвид обстоятелството, че при издействането на разрешение за строеж

или поправка трябва да бъдат заплатени значителни за времето си суми. След разрешаването на гореспоменатите проблеми делегация от представители на общността се явява в шериатския съд и излага молба за възстановяване на храма за което се съставял протокол. След това започва тежка бюрократична процедура от страна на османските власти. Първоначално компетентни лица определени от шериатския съд установяват нуждата от ремонт на даден храм. Следва редовно по форма и съдържание на решение на шериатския съд, фетва на шейхюлислама и накрая султански ферман за ремонта или възстановяването на храма.

Съдържанието на документа от 1699 г. е показателно, че са изпълнени всички споменати стъпки по процедурата – делегация от представители на общността след взето решение за ремонт се явява в съда, извършен е оглед на постройката от специални длъжностни лица. След установяване че ремонтните дейности са наложителни е издадено разрешителното за извършването им. Специално внимание в документа заслужава следния пасаж от текста: *“...че покривът, таванът и стените на намиращата в същия квартал църква от старо време”*. Подчертаване на това, че храмът е от старо време е в унисон с изискванията на шериата, светия мюсюлмански закон. Според него християните и евреите имат право да възстановяват старите си църкви, но не е разрешено да строят напълно нови. Една поредица от документи от периода 1624 – 1741 г. дава доста точна представа за условията при които една църква може да бъде възстановена: тя трябва да бъде *“стара”*, *“останала от стари времена в ръцете им”*, *“оставена в ръцете им от деня на завоеването”*

Храмът, който арменската общност в Търново желае да възстанови, отговаря на посочените условия и за това разрешителното е получено. В него обаче изрично е упоменато, че постройката трябва се ремонтира в посочените ѝ стари размери и да не се надстроява във височина. Съдържанието на документа в съчетание с данните от археологическите проучвания прави обяснимо защо храмът “Сурп Аствадзадзин” няма подчертания кръстообразен план на апсидата, нито пък страничните помещения, така характерни за арменските църкви. В случая има архитектурната даденост на католическата дубровнишка църква, която според изискванията на официалните власти не може да бъде променяна. Това довежда до обстоятелството, че и след възстановяването, във фасадно и планово отношение арменската църква представлява един прост стереометричен обем покрит с двускатен покрив. В решението на интериора обаче е направено необходимото, той да отговаря на ритуално-обредните и служебни изисквания на Арменската апостолическа православна църква. Това най-добре личи в решението на олтарната част. Олтарът е открит и е върху подиум с височина 0,61 м. Вероятно по това време съгласно канона са поставени и завесни устройства, с каквито задължително се оформя олтарния тракт.

Следващия документ от 1753 г. дава отговор на въпроса по какъв начин арменците стават собственици на старата дубровнишка църква. Той хвърля светлина върху някои неизвестни досега моменти в отношенията между двете религиозни общности. Написан върху плътна хартия с букви „сюлюш”. Размерите са: 61 см на 20,1 см. Написан е с черно мастило и се състои от 23 реда.

Превод на съдържанието: *„Един от жителите на латинската общност в Русчук, Стефан- син на Матей, обръщайки се към съда във Велико Търново, е завел дело срещу Давит, Симон, Степан, Торун, Бедрос, Шукен, Оханнес, Арслан, Аведик – син на Бабадж, Ахабег и срещу арменци с други имена, че теренът под арменската църква в Търново принадлежи на дядо му Яго, който е починал преди 70 години и му е го оставил (завещал, бел.прев.) на Стефан, от което следва, че имотът принадлежи на него, а не на арменците, които са го превърнали в молитвен дом и гробище. Съдът*

не приема редовността на оспорването от страна на Стефан, и с писмен хюджет е признал собствеността на арменците и е утвърдил през 1166 г.

Състав на съда: Елхадж Ахмед ага, Махзер башъ елхадж Али ага, Осман ага, Елхадж Мустафа и други”.

На гърба на хюджета с арменски букви са написани следните две бележки:

1. На църквата „Св. Богородица” *йерине Търново мухакемисинден альнан тану сенеди франклерден.*
2. *Жам йеринин альнан сенеди дир ладинлерден арменски народ.*

В един доклад на католическия епископ Андраши, писан през 1721 г. се споменава, че в Търново преди време е имало католическа църква, под покровителството на република Дубровник. Понастоящем е заета от арменците, при условие те да я върнат, ако в града отново се заселят католици. От това сведение може да се направи изводът, че църквата временно е отстъпена на арменската колония за да може тя да задоволи своите религиозни потребности. Ръкописните бележки върху гърба на хюджета представят нещата в съвсем различна светлина – всъщност мястото на църквата “Сурп Аствадзадзин” е закупено с нотариален акт (“сенет”) от франките (в случая католиците). В подкрепа на това се явява и решението на съда, което подвърждава че имотът е собственост на арменската колония и отхвърля като неоснователни претенциите на представителя на католическата общност.

Третият документ е от 1757 г. Написан с букви „сюлюш” върху плътна бяла хартия. Размерите му са 60,2 см на 19 см. Написан е с черно мастило и се състои от 18 реда. В горният край има един малък печат.

Превод на съдържанието: *„През 1170 г., по време на султан Осман III, арменците от Търново: Ахабег, Минас, Давит, Мирак, Мануг, Хачум, Симон, Оханнес и други са се обърнали към съда с молба да се ремонтира тяхната стара църква, тъй като много време е изминало от построяването ѝ, има опасност от срутване и не е възможно да се ползва за молитви. Съдията Мевлана Ахмед ефенди е разрешил ремонта след извършване на подробна инспекция.*

Присъствали свидетели: Феджер юл акран мютевели Хюсейин ага, Феджер юл аяан Осман ага, Кятиб Сулейман ефенди, Субашъ Мустафа ага, Ахмед Халил бин Мустафа, Халил ага бин Хюсейин”

На гърба на документа има следната бележка:

„Непокорен слуга отец Аведик син на презвитера починалият Симон, който по фамилно име е Бабач, по арменското летоброене (а всъщност, годината е 1206, бел. превод.) 1208-1757 година, месец август, ден 27-сряда, е денят на този хюджет за това, че се ремонтира църквата „Св. Богородица” в Търново”.

Не е известно кога точно са предприети ремонтните работи след получаването на издействаното разрешение от 1757 г. Вероятно началото на реконструкцията на храма е започнало сравнително скоро след споменатата дата, но предвид сериозния обем на работа е продължило сравнително дълъг период от време. При въпросния ремонт са изцяло подменени конструкцията на стените и покрива, извършено е вграждането на купела за кръщение в източната част на северната стена, оформен е вътрешен балкон за църковния хор, вътрешността на храма е измазана. Всичко това е направено без да бъдат нарушавани съществуващите параметрите на постройката.

Регистрираните строителни дейности довеждат до сериозни дългове на църквата. За разрешаването на трудното финансово положение се прибегва до подписка в колонията, но реално тя остава без резултат. Впоследствие търновското арменство, което вече не се радва на добро благосъстояние, решава да посрещне дълговете на храма чрез разпродажба на ценна църковна утвар. От документ който се съхранява в хранилището на арменската църква “Св. Кеворк” в Пловдив става ясно, че

знатните арменски големци в Търново се обръщат към пловдивските арменски търговци и им продават редица църковни вещи – кръст, дискос, шапка, покривка, икона. Този документ, който служи като съгласително писмо между двете страни носи дата – 1768 г.

Политическо-икономическата нестабилност в края на XVIII в., бедствията сполетяли арменската махала в Търново през първите десетилетия на XIX в. и редица други причини, довеждат до постепенното намаляване на арменската колония в града. Това естествено се отразява до възможностите ѝ да поддържа своя храм. В първите десетилетия на XIX в. физическото му състояние все още е добро. За това свидетелства отец Минас Пъжъшгян през 1808 г. Въпреки материалните затруднения, през 30-те години арменската общност предприема на частични ремонтни дейности в интериора. През втората половина на XIX в. колонията вече няма финансов ресурс с който да осигурява постоянна поддръжката на постройката. Според съществуващите сведения през 1859 г. храмът е закрит, а част от утварите са пренесени в Русе и Шумен. С цел все пак да бъде опазен, за известно време той се намира под ръководството на църковното настоятелство в Русе. В края на XIX в. отец Бедрос Мимигонян отбелязва, че храмът е в окаяно състояние, а църковните вещи не му принадлежат. Още по-тъжна е историята на храма в следващите десетилетия. През 1913 г. от църквата са извадени 12 мраморни плочи с които е била облицована фасадната част на олтара. А. Гилигян свидетелства, че през 1942 г. в църковния двор няма никакви следи от храмовата постройка.

Установеното функциониране на арменската църква в Търново в края на XVII в. предполага наличие на свещенослужители още през този период. Най-ранното споменаване на свещеник е в документа от 1757 г. Неговото име е Аведик и е син на починалия презвитер Симон. Явно през първата половина на XVIII в. именно презвитерът Симон изпълнява духовни функции. В началото на втората половина на XVIII в. в храма служат едновременно двама, а може би и трима свещеници. Единият от тях е споменатият Аведик. Върху надгробна плоча е изписано името на починалия през 1765 г. отец Хованнес. В съгласителното писмо от 1768 г. между пловдивските и търновските арменци присъстват имената на двама търновски свещеници – отец Аведик и отец Калуст. През XIX в. малочислената арменска колония вече не е в състояние да поддържа духовно лице. През втората половина на това столетие периодично от Русе е изпращан свещеник, който в празничните дни след богослужение посещава арменските семейства за духовна утеха.

Сведения за притежаваната църковната утвар дава А. Демирджибашян през 1906 г. Според него в храма има: икона на Св. Богородица, икона Разпятие Христово, икона на Св. Крикор Просветителя и една икона Чархапан (Защитник от злини). Наред с тях се съхраняват старопечатен псалтир от 1724 г. и богато орнаментирана ръкописна богослужебна книга написването на която е завършено на 27 август 1714 г. в Токат.

През разглежданата епоха ктиторството е една от формите за трупане на обществен престиж. Документи от епохата сочат, че средствата които са нужни за получаване на разрешение за ремонтни дейности и за самото им финансиране никак не са малки. По тази причина най-често храмовете са възстановявани с усилията на всички християни. В доклада на А. Стефанов от 1685 г. се споменава, че в Търново има много богати арменци. Това обаче в никакъв случай не значи, че те изцяло са поели финансовата тежест по изграждането. Спецификата на епохата и особеностите на обществения живот дават основание да се счита, че финансирането на мащабните строителни дейности е станало с обединените усилия на всички членове на арменската общност в Търново. Наред с това са засвидетелствувани и актовете на индивидуално ктиторство. Представа за тях дават надписите по църковната утвар принадлежала на

търновската църква “Сурп Аствадзадзин”. В арменската църква “Св. Богородица” (“Сурп Аствадзадзин”) в Русе се пазят две рипиди. Върху едната е изписан следния текст: “*Спомен е от Агоп, син на Ованес от Кемерсе, на църквата “Сурп Аствадзадзин” в Търново 1163*” (по арм. летоброене 1163 = 1713 г.). Върху другата текстът е следния: “*Спомен от Хачадур за църквата “Сурп Аствадзадзин” в Търново, 1173*” (по арм. летоброене 1173 = 1724 г.). В арменската църква в Шумен “Св. Богородица” (“Сурп Аствадзадзин”) се съхраняват две кандила, които принадлежат на търновския храм. Върху тях има надписи с идентично съдържание: “*Спомен е на църквата “Св. Богородица” в Търново от Сахаг Таниелян 1837 г.*”. Фамилно дарение за църквата е и кръщелния купел вграден в източната част на северната стена. За това свидетелства издълбания върху лицевата му страна надпис на арменски език, който гласи: “*Купелът е за спомен на църквата “Сурп Аствадзадзин” в Търново в памет за душите на отец Ховханес и попадията Мариам*”. В текста година не е упомената, но при археологическите проучвания е установено, че вграждането му е станало малко след средата на XVIII в. В подкрепа на тази датировка се явява и обстоятелството, че в дворното пространство на църквата е имало надгробна плоча от 1765 г. на свещеник носещ името Ховханес. Друга надгробна плоча е лежала върху гроба на починалия през 1789 г. негов син.

От надписите върху надгробните плочи става видно, че мнозина членове на арменската общност са ходили на поклонение в Йерусалим.

Глава IV

ЦЪРКОВНО СТРОИТЕЛСТВО И АРХИТЕКТУРА В ДУБРОВНИШКИТЕ И АРМЕНСКИ КОЛОНИИ В БЪЛГАРСКИТЕ ЗЕМИ ОТ XV ВЕК ДО ВЪЗРАЖДАНЕТО

Разкриването и проучването на архитектурните останки на дубровнишкия и арменски храм “Успение на св. Богородица” (“Сурп Аствадзадзин”) в Търново провокират интерес към една по-широкообхватна тема. Тя касае проблемите на църковното строителство и архитектура в дубровнишките и арменски колонии в българските земи през периода на османското владичество до епохата на Възраждането. Определянето на горната хронологическа граница е продиктувано от установения факт, че през възрожденската епоха се осъществява прелом в типологията на българската църковна архитектура и тя преминава към системата на архитектурата от новото време. Споменатия прелом се отнася както за православното храмово строителство, така и за това на другите християнски общности в българските земи. Храмът “Успение на св. Богородица” е единствената засега изцяло проучена по археологически път църковна постройка на дубровнишките колонисти в днешните български граници. Освен църквата “Сурп Аствадзадзин” в Търново, другият археологически изследван арменски паметник е храмът “Св. Степанос” в Провадия. Това състояние на фактическия материал затруднява неимоверно много изграждането на цялостна характеристика на храмовото строителство и архитектура на католическите дубровнишки и арменски общности. За да се компенсират споменатата празнина, в изследването са използвани данни за строителството и архитектурата извлечени от разнородни източници – документални, художествени, епиграфски. На тази са очертани мащабите, тенденциите, взаимовръзките и различните аспекти на всичко онова което

може да бъде наречено култово строителство и архитектура на католическата и арменска общност през разглеждания период.

Храмово строителство и архитектура в дубровнишките колонии

Развитието на църковното строителство и архитектура в дубровнишките колонии е в пряка връзка с придобитото от общността право свободно да изповядва католическата вяра. В дадените от султаните фермани това право не е посочено, но многобройните документи сочат, че ако не *de jure*, то *de facto* дубровнишките граждани са го имали.

За разлика от цариградските патриарси, папата не поема никаква отговорност за католическите поданици на Османската държава и не дава никакви гаранции за техните задължения. Към католическата църква и нейните органи в империята се прилагат не толкова изискванията на османските закони, колкото тези на международните договори. Подобряването на положението на населението с католическо вероизповедание се влияе от религиозните, политическите и юридически принципи, действащи в т. нар. режим на капитулациите, осигуряващ необходимата степен на екстериториалност за чужденците в империята. След промяната в международния политически баланс през XVII в. османското правителство е принудено да потвърди и обезпечи съществуването на католиците в империята съобразно всички особености на религията им в сключваните от него договори. Най-голямо значение в това отношение има Ситватороския мирен договор от 1606 г., чийто клаузи са потвърдени в Австро-турския мирен договор от 1615 г. С тях Портата признава свободата на римското вероизповедание и строежа на църкви в пределите на османската държава. Реално обаче строителството и извършването на ремонтни дейности по католическите постройки е подчинено на всички онези изисквания които са в сила по отношение на останалото християнско култово строителство. След разгрома на Чипровското въстание (1688) и общия упадък на посредническата търговия на средиземноморските републики, позициите на католицизма в българските земи са силно разклатени. Високата порта вкусила горчивите плодове на поражението във войната с католическите държави от “Свещената лига”. За това тя поставила католицизма в положение на инкриминирана религия. Това рефлектира и върху култовата архитектура.

Представените условия и фактори слагат силен отпечатък върху мащабите и определят тенденциите в развитието на храмовото строителство и архитектура в дубровнишките колонии.

Католически църковни постройки от различен вид има в градовете Търново, София, Пловдив, Провадия, Русе, Никопол, Шумен, Разград, Ловеч и Видин.

На базата на представения преглед са направени следните изводи. Дубровнишките колонии в градовете София, Търново и Провадия се възползват от дадените им права и успяват да издигнат храмове. В Никопол за задоволяване на религиозните потребности на католиците е извършено частично преустройство на скална църква съществуваща от епохата на българското средновековие. В някои от останалите търговски колонии на Дубровник, в жилищни постройки (Русе), или под формата на жилищни постройки (Провадия) са оформени молитвени домове. Те са илюстрация за начина по който умело са заобиколени задължителните изисквания от страна на османските власти по отношение строителството на християнски култови сгради. В останалите колонии богослужението се извършва в различни, непригодени за целта къщи, а на големите църковни празници дубровничани се черкуват в католическите храмове от други населени места.

Информационната база за архитектурното решение на дубровнишките католически храмове в българските земи е крайно оскъдна. Тя се основава единствено на данните от археологическите проучвания на храма “Успение на св. Богородица” в Търново и описанията на църквата “Св. Богородица” в София.

Пространствената схема на търновската църква “Успение на св. Богородица” представлява правоъгълен наос покрит с двускатен покрив. Традиционната апсидна конха външно не е изявена. От изток към този лаконичен обем е прилепено непретенциозното по своя вид жилище на свещенослужителите. Архитектурата е пределно стериеометрична и опростена, фасадите са раздвижени единствено от входните и прозоречни отвори. По своя външен вид дървената църковната постройка не се различава от околните жилища. Според запазените описания идентично фасадно решение има храмът “Св. Богородица” в София. Фактически, църковните постройки на дубровнишките колонисти са подвластни на същите тенденции, които се констатират по отношение на православното храмово строителство от първите векове на османското владичество. Те се изразяват в следното. Върнато към функциите на една народно-религиозна архитектура, църковното строителство възприема и външните форми на народното жилище. Строените специално за църкви сгради запазват еднокорабния наос и апсидно пространство, но външната им архитектура се приближава напълно до жилищната. Покривите са двускатни, куполи и камбанарии липсват, загубени са архитектурните украсни форми. Това, че тези скромни сгради са църкви, се забелязва единствено във вътрешността им. Това във пълна степен важи и за дубровнишките католически храмове в българските земи.

За разлика от външното архитектурно решение на разглежданите храмове, където в значителна степен са отчетливи местните влияния, то в интериора нещата стоят по различен начин. Съдейки по описанието на софийския храм “Св. Богородица” и резултатите от археологическите проучвания на търновската църква решението на вътрешното пространство като цяло е в съответствие с ритуално-обредните и служебни изисквания на Католическата църква. При споменатите паметници олтарното пространство е открито, издигнат е балкон на който стоят жените по време на служба, има пейки на които да седат вярващите, архитектурно е оформена една изповедалнята със сектори съответно за мъже и жени. Наред с това обаче, съдейки по описанията, някои елементи в интериорното решение говорят за влияние от страна на православната църква. Изследванията сочат, че особено през XVII в. католическия клир използва местните православни майстори при строежа и украсата на някои свои църкви. Това не е някакво изолирано явление, а процес, за който през разглеждания период свидетелстват редица примери.

Арменските колонии и техните храмове

Сведения от различен характер сочат, че всички по-големи арменски колонии в градовете Търново, София, Русе, Добрич, Силистра, Разград, Шумен, Преслав, Провадия, Варна, Пазарджик, Пловдив и Бургас разполагат със свои храмове.

Запазените документални източници категорично свидетелстват, че по отношение на строителството и ремонта на арменските храмове са в сила всички онези изисквания на османската власт, които тя има към другите християнски общности. Пример за това са издадените хюджети от 1699 и 1757 г. с които се дава разрешение за извършване на ремонтни дейности по храма “Сурп Аствадзадзин” в Търново. В документ от 1692 г. с който се дава право на арменската общност в София да ремонтира църквата “Св. Богородица” в София изрично е указано, че това може да бъде направено защото *тя е оставена в техни ръце от старо време*. Задължително условие, което

трябва да се съблюдава при ремонтните дейности по софийския храм *е те да бъдат извършени в старите размери, без да се съгради нищо повече*. Издигането на арменската църква “Сурп Кеворк” в Пловдив става в съответствие със съществуващите шериатски правни норми. Тя е изградена върху основите на стар православен храм, преотстъпен на арменската общност със султански ферман. Добра илюстрация за строго придържане към изискванията за християнско църковно строителство са издадените фермани за извършване на ремонтни дейности по храмовете “Сурп Аствадзадзин” в Русе и “Сурп Саркис” във Варна. В тях категорично е упоменато, че те не могат да бъдат уголемявани и възвишавани и всичко трябва да бъде извършено в рамките на съществуващите архитектурни дадености.

На този етап на проучване няма данни дали арменските църковните постройки в градовете Русе, Добрич, Силистра, Разград, Шумен, Преслав и Пазарджик са изградени върху основите на храмове принадлежали на други християнски общности. Някои факти дават основание да се счита, че част от тях са изцяло новопостроени. Така например в градовете Добрич, Разград и Пазарджик не е регистрирана топографска приемственост с поселения от епохата на българското средновековие. Погледнато в такъв аспект при издигането на храмовете в тях не е било възможно спазването на условията упоменати в редица документи църквата да е “оставена в ръцете им от деня на завоеването; оставена в техни ръце от старо време” и т. н. Факт е обаче, че църковни постройки в споменатите градове има. Това в никакъв случай не значи, че въпросното строителство е извършено без санкция от страна на османската власт. Изследванията сочат, че опитите на християните да заобиколят строгите султански разпоредби и шериатския закон да издигнат църква на място, където преди това не е съществувала такава обикновено пропадат. В редица османски документи обаче ясно може да се долови кое е било онова “чудодейно” средство, което кара компетентните местни власти от време-навреме да си затварят очите пред подобни незаконни от гледна точка на шериата християнски инициативи: това бил подкупът. Съдейки по сведенията, в края на XVII – XVIII в. арменските колонии се радват на едно сравнително добро икономическо състояние. Това от своя страна предполага определени възможности за отделяне на средства предназначени за получаване по неофициален път на разрешение за строителство на храм.

Не трябва да се забравя, че според постулатите на ханифитската правна школа, която господства в Османската империя не съществуват формални пречки за ново култово строителство в по-малките населени места. Пример в това отношение е арменската църква “Сурп Степанос” в Провадия, за която категорично е установено, че е новоизградена.

От прегледа на локализираните църковни постройки е видно, че през разглеждания период не е запазена в автентичния си вид нито една от тях. Единствените източници на информация са разкритите и проучени по археологически път архитектурни останки на храмове “Сурп Аствадзадзин” в Търново и “Св. Степанос” в Провадия, както и някои откъслечни сведения в пътеписите. Макар и малко, оцелялото от тях при внимателен анализ позволява да бъдат доловени някои основни тенденции и особености в общото развитие на арменската храмова архитектура в българските земи.

Архитектурно-композиционната форма на църквата “Сурп Аствадзадзин” в Търново е добра илюстрация на една от въпросните особености. Нейната пространствена схема представлява един правоъгълен наос покрит с двускатен покрив. На източната страна отсъства дори и традиционната апсидна конха. Към този прост обем няма прибавено нищо. Архитектурата е пределно стериометрична и опростена,

фасадите са раздвижени единствено от входните и прозоречни отвори. Причините за това са няколко.

На първо място търновската арменска църква наследява архитектурните дадености на католическия дубровнишки храм. По силата на изискванията не е разрешена каквато и да е промяна на съществуващата планова схема. Затова в нея не може да се долови и най-малкия белег на арменската традиционна църковна архитектура. Не по-малко значение има и материалът от който е изпълнена постройката – дървото. Вероятно сред преселниците е имало майстори-строители, но по отношение на дървеното строителство те нямат особени традиции. В земите на Армения основния строителен материал който се употребява при строежа на храмове, обществени и жилищни постройки е туйфът и уменията за работа с него са предавани от поколение на поколение. Всичко това обяснява защо църковната постройка в Търново представлява толкова опростен и лаконичен обем. Едва ли по-различни по отношение на фасадните си решения и общ силует са били и храмовете за които със сигурност се знае, че също са изпълнени от дърво – “Сурп Саркис” във Варна и “Сурп Аствадзадзин” в Шумен. По същия начин са изглеждали и арменските култовите постройки изградени от камък. Основание за това дават сведенията, че църквите “Сурп Аствадзадзин” в Русе и “Сурп Аствадзадзин” в София са били наполовина вкопани в земята, което не предполага някаква особена пластичност на фасадите. На базата на всичко това се налага изводът, че по отношение на фасадните решения арменските църкви са подвластни на тенденциите регистрирани при останалите православни култови постройки.

От гледна точка на разглежданите проблеми интересни въпроси повдига архитектурно-композиционното решение на храма “Св. Степанос” в Провадия. Той е еднокорабен, едноапсиден а от северната му страна е оформен баптистерий. При проучването е установено, че под основите на църквата няма никакви по-ранни градежи и нейното издигане се отнася към първата половина на XVII в. Обстоятелството че храмът е новоиздигнат обяснява, защо в плановото му решение се долавят някои характерни за арменската църковна архитектура белези. Това се отнася най-вече за разположения в северното крило баптистерий, оформянето на който е в съответствие с ритуално-обредните и служебни изисквания на Арменската апостолическа православна църква. Въпросното архитектурно решение е показателно, че наследството на една голяма архитектурна традиция не е загубено и то се проявява макар и в силно редуциран вид в композиционното решение на някои от арменските храмове в българските земи през разглеждания период.

За разлика от опростената си външност, решенията в интериора на храмовете съдейки по резултатите от проучванията на арменската църква “Сурп Аствадзадзин” в Търново и “Св. Степанос” в Провадия са в съответствие с изискванията на Арменската православна апостолическа църква – поставеният върху стъпаловиден подиум олтар е открит, в северната част има баптистерий и каменен купел за кръщение, в южната е оформена ризница, посредством завеси олтарната част се открива или закрива при изпълнение на литургичните дейности, има вътрешен балкон, стенните плоскости не са покрити със зография.

Разнообразието в архитектурните форми е добра илюстрация как в трудните векове на османското владичество са намирани начини за пълноценно изповядване на култа и задоволяване на религиозните потребности на арменската общност в българските земи.

ЦЪРКВАТА „СВ. ДИМИТЪР” В АРБАНАСИ. Издателство Фабер. Велико Търново, 2013. 173 стр.

УВОДНИ ДУМИ

В изследването са представени резултатите от археологическите проучвания на църквата „Св. Димитър” в с. Арбанаси и прилежащия и некропол. Въз основа на данните от тях е изяснена строителната история на храма, проблеми свързани с градоустройствената структура на селището, произходът на архитектурно-композиционната форма на арбанашките църкви, мястото и ролята на църквата „Св. Димитър” в живота в Арбанаси и историята на Търновската митрополия.

ГЛАВА ПЪРВА. ХРАМЪТ „СВ. ДИМИТЪР” – ИСТОРИЯ, АРХИТЕКТУРА, КТИТОРИ

Храмът „Св. Димитър” се намира в централна част на селището Арбанаси. В сегашното си състояние представлява издължена по оста изток – запад масивна каменна постройка, покрита с двускатен покрив. Размерите ѝ са 25,70 x 10,80 м. Писмените сведения за историята на църквата са сравнително оскъдни. Най-ранно от тях се явява съдържанието на ктиторски надпис от 1621 г., разположен на западната стена на наоса. В притежаваните от църквата богослужебни книги са нанесени многобройни приписки от XVII–XIX в. Досега храмът не е бил обект на цялостно проучване по отношение на строителна история и архитектура. Включван е единствено в общите изследвания посветени на църковните паметници в Арбанаси. По-голямата част от досегашните изследователи считат, че църквата е издигната през XVII в.

Достигналият до наши дни храм има сложна архитектурна композиция. Олтарът, наосът и притворът на същинската църква, посветена на св. Димитър са разположени последователно по оста изток – запад. От северната му страна се намира параклисът „Св. Георги”. Двете култови пространства са обединени посредством Г-образна галерия. Въз основа на данните от археологическите проучвания, анализ на архитектурните останки и стиловите особености на зографията е изяснена строителната история на храма. Първоначално е била изградена църква, посветена на св. Георги, която е заемала обема на сегашния параклис. Тя се състои от олтар, наос и притвор разположени по оста изток – запад. Покрита е с масивен свод. Данните от археологическите проучвания сочат, че постройката е издигната в средата на XVI в. В подкрепа на тази датировка се явяват стиловите особености на запазената зография. От нея е запазено изображение на Небесна литургия и шест сцени от житийния цикъл на св. Георги. В този си вид църквата просъществува до първите десетилетия на XVII в., когато е предприета мащабна реконструкция, довела до появата на храма „Св. Димитър”. Южно от вече съществуващата църква е изградено ново култово пространство. За северна стена на новоизградената църква, посветена на св. Димитър, е използвана южната стена на „Св. Георги”. Новият храм се състои от олтар, наос и притвор. По-ранната църква „Св. Георги” също претърпява значителни промени при

реконструкцията. Премахната е стената, разделяща дотогава пространството на наос и притвор. Северната стена е изместена с около 0,70 м в северна посока. Старият вход е зазидан и е оформен нов с отклонение 0,70 м в северна посока спрямо оста на симетрия. Западно от църквата „Св. Георги” е изграден нов притвор с дължина като тази на предверието на „Св. Димитър”. По време на третия строителен етап църквата претърпява ново разширение. Премахната е западната стена на притвора на „Св. Георги”. Подовото му ниво е повдигнато и изравнено с това на останалите части от храма. Западно от притвора на „Св. Димитър” е изграден нов обем. Той се свързва с притвора на „Св. Георги” и оформя Г-образна галерия. Данните от археологическите проучвания сочат, че реконструкцията е извършена около средата на XVIII в.

При археологическите разкопки, извършени във вътрешността на църквата „Св. Димитър”, са проучени 7 гроба, ситуирани в различни нейни части. Анализът на разположението им във вътрешността на храма и находките произхождащи от тях позволява да се установи, че погребенията са извършени в периода между 1621 г. и края на XVIII в. В гробовете са открити разнообразни находки, които в преобладаващата си част са свързани с личността на погребаните – златотъкани части от облеклото и аксесоари към него, златни и сребърни пръстени. Те се отличават с високохудожествената си изработка. Това е сигурна индикация, че преживее погребаните са принадлежали към най-високата имуществена и социална категория жители на селището. Основание за това дават изследванията върху този вид паметници от българските земи от разглежданата епоха и в частност тези за Арбанаси. При тях е установено, че накитите са доста точна илюстрация на социалните отлики. В подкрепа на това виждане се явява обстоятелството, че два от златните пръстени са печати. Появата на този вид накит, характеризиращ се с голяма степен на индивидуализация се свързва с появата на прослойка от заможни търговци и занаятчии.

Исторически извори за Арбанаси сочат, че значителна част от населението се занимава с търговска дейност в много големи мащаби. В резултат на търговията, извършваните лихварско-финансови операции и спекулации в селището се оформя прослойка от хора, които притежават значителни богатства. През разглежданата епоха социалния престиж се определя не само от натрупаното лично богатство, но и от степента на причастност към делата на християнската Църква. По това време тя е единственият общественозначим терен, върху който населението с християнско вероизповедание може да реализира градивната си социална енергия. Едно от най-важните средства за трупане на обществен престиж е ктиторската дейност. Самите църковни средища чрез добре изпитана система от средства стимулират и насърчават религиозната благотворителност. На християните които предприемат дарителски актове, Църквата дава титла „нови” или „втори” ктитори и произтичащите от нея права: ктиторски надпис, ктиторски портрет, ктиторски гроб, честване на ктиторска памет и др. Всичко това обяснява на кого всъщност принадлежат разкритите гробове във вътрешността на църквата „Св. Димитър”. Правото да бъдат погребани в тях са заслужили най-щедрите ктитори на храма. Историческите сведения и запазените надгробни плочи сочат, че освен проучените, в църквата е имало и други ктиторски гробове. В тях през XVIII в. са били погребани представители от родовете на известните арбанашки първенци Болеца и Буледжу. През XIX в. в църквата са погребани сестрата и зетят на търновския митрополит Неофит.

ГЛАВА ВТОРА. НЕКРОПОЛЪТ

Около храма „Св. Димитър” е разположен некропол, който заема по-голямата част от дворното пространство. Сектори от него са изследвани по археологически път в

продължение на няколко сезона. Придобитите данни сочат, че гробището е оформено на базата на предварителна планировка. За нея се съди най-вече по ситуирането и вида на разкритите надгробни паметници. От проучените общо 47 гроба при 27 е установено наличие на запазена *in situ* трайна маркировка. Тя е в няколко разновидности: хоризонтално поставени надгробни плочи, вертикално поставен камък от западната страна, комбинации от хоризонтални и вертикални надгробия, кръстове.

Погребенията са извършени в гробни ями с правоъгълна форма и прави стени. Гробните съоръжения са ориентирани в посока запад-изток, установените отклонения от тази ос са незначителни. Размерите на ямите са в зависимост от възрастта на починалия. В 34 от гробовете има данни, че в погребалната практика е използван ковчег. При проучванията е установено, че извършените погребения са в съответствие с установения канон, според който мъртвото тяло се полага по гръб, ръцете са върху него, долните крайници са изпънати. Веднъж организирани в пространството на некропола, част от гробовете са използвани многократно. Данните от археологическото проучване като цяло показват доста стриктно придържане към християнската погребална обредност. Сравнително малко са отклоненията от каноничния погребален обряд. Най-често срещаното между тях е свързано с очистителната сила на огъня. Регистрираната по археологически път ситуация в някои от гробовете може да се свърже с изпълнението на обичаи, които са породени от страха от превъплъщение на мъртвеца. В некропола е засвидетелствано практикуването на погребални обичаи, които са свързани с идеята за смъртта като „преход“, „преминаване“ от единия свят в другия. Най-често за осигуряването на този переход в гроба са поставяни монети, което се явява претърпяла във времето реминисценция на античния „Харонов обол“. Част от открития гробен инвентар има пряка връзка с извършваните обреди. В случая става дума за онези предмети, които са поставени при покойника в естествения ход на погребението, т. е. явяващи се като гробни дарове. В три от гробовете са поставени ритуални съдчета. Специален интерес заслужават оловните пластини, открити в 2 гроба от XVI в. Върху са изписани апокрифни молитви. Те се явяват добра илюстрация на приемственост с някои ритуални погребални практики от предишната епоха.

Преобладаващата част от откритият погребален инвентар е свързан с личността на погребаните – златни, сребърни и бронзови пръстени, един пръстен печат, няколко чифта сребърни обеци, копчета, златосърмен и сребросърмен текстил. Въз основа на ситуацията в която са открити и стиловите-техническите характеристики на отделни паметници е установено, че те датират от периода средата на XVI – края на XVIII в. Данните от проучването на гробището в дворното пространство „Св. Димитър“ са сравнени с резултатите от археологическите изследвания на некрополите при църквите „Рождество Христово“ и „Св. архангели Михаил и Гавраил“ в Арбанаси. Не се констатира съществени разлики по отношение организацията на некропола, вида и произхода на надгробните паметници, гробните съоръжения, практикуваните погребални обичаи. Резултатите от проучването на некропола при храма „Св. Димитър“ хвърлят допълнителна светлина върху въпроса за етническата характеристика на населението в селището. Изследванията по проблема сочат, че в Арбанаси живее гръцко, българско, албанско и влашко население с неутвърдено народностно съзнание, обединено от източноправославното си вероизповедание. Установено е, че погребалните обичаи най-трудно се променят, най-склонни са да запазват по-стари традиции, независимо от изменените условия. Както в по-рано проучените гробища, така и в това при „Св. Димитър“ не се открояват погребални обичаи, които да носят специфична етническа характеристика. В сравнение с установените отлики и преобладаващи белези в други късносредновековни некрополи, тези в Арбанаси имат подчертана вътрешна унификация. Обяснението на това се свързва със значителната

роля, която играе православната църква. Изследванията сочат, че тя е един от най-значимите фактори в живота на селището. Това и позволява да формира и налага сред населението представа за начин на живот и бит, които са в унисон с нейните възгледи и препоръки. Това в пълна степен се отнася и до погребалната практика.

Резултатите от проучванията на некропола при църквата „Св. Димитър“ дават възможност да бъдат допълнени някои аспекти от живота в селището. Установява се, че част от откритите накити са работени в златарските ателиета на Чипровци и Враца. Друга групата от тях са продукцията на майстори от самото селище. Освен местното производство, в Арбанаси е потребявана продукцията на ателиета, намиращи се в Търново. Видът и материалът от който са изработени накитите са добра илюстрация на социалната структура в селището и високите икономически възможности на населението. Откритите в некропола при църквата „Св. Димитър“ текстилни останки и аксесоари за дрехи дават известна представа за носеното от жителите на махалата облекло. Изводът, който се налага, е, че за тях не се констатира никаква специфична особеност в сравнение с вече установеното за облеклото, носено от останалото население в Арбанаси през XVII–XVIII в.

ГЛАВА ТРЕТА. МЯСТО И РОЛЯ НА ЦЪРКВАТА „СВ. ДИМИТЪР“ В ИСТОРИЯТА НА АРБАНАСИ И ТЪРНОВСКАТА МИТРОПОЛИЯ

Резултатите от комплексното изследване на църквата „Св. Димитър“ дават възможност да се изяснят редица проблеми с отношение към историята на Арбанаси, градоустройствената му структура, произхода на архитектурно-композиционната форма на храмовете, мястото и ролята на Църквата в живота на селището.

В средата на XVI в. в Арбанаси е издигнат храм, чийто патрон е св. Георги. Данните от археологическите проучвания категорично сочат, че става дума за напълно новоизградена църква, не са регистрирани каквито и да е било следи от по-ранно строителство. Това от своя страна е в разрез със съществуващата в Османската империя правна практика по отношение на християнското храмово строителство. Обяснението на този факт е намерено в спецификата на възникването на селището и статута му през този период. Първоначално Арбанаси е мюлков имот, а по-късно се превръща в наследствен вакъф на великия везир Рустем паша. Възползвайки се от властта си, той успява да осигури на Арбанаси твърде изгоден статут, обявявайки го за дерванджийско селище. Изследванията сочат, че в редица други населени места с такъв статут (Елена, Габрово, Дряново, Трявна, Търнава) има изцяло новоиздигнати християнски храмове. Жители в тях изпълняват задълженията си по охраната на проходите. Срещу това те се сдобиват с правото да изградят за задоволяване на своите религиозни нужди съответните култови постройки. Това обяснява защо в Арбанаси в средата на XVI в. се появява изцяло новопостроената църква „Св. Георги“. Тя е първият, най-ранен християнски храм издигнат в селището. Местоположението и датировката му, както и установените дати на изграждане на останалите църкви в Арбанаси, дават възможност за очертаване на първоначалните граници на селището. Теренът, на който е издигната църквата „Св. Георги“ в средата на XVI в., в най-ранния период от живота на селището се намира в негова периферия. Това се подкрепя от резултатите от археологическите проучвания. При тях е установено, че преди изграждането на храма околното пространство се използва за некропол. Редица примери сочат, че гробищата през този период са или в периферията или извън границите на населеното място. След изграждането на църквата, през втората половина на XVI в. тя постепенно се превръща в композиционен център за все по-интензивно развиващата се селищна среда. В края на същото столетие такива функции от гледна точка на градоустройството започва да изпълнява и храмът „Рождество Христово“.

В първите десетилетия на XVII в. църквата „Св. Георги“ е включена като параклис в обема на новоиздигнатият храм „Св. Димитър“. Запазеният ктиторски надпис съобщава, че дейностите по стенописването му са завършени през 1621 г. Появата на тази култова постройка е пряко обвързана с историята на Търновската митрополия през този период. Тя е първият катедрален храм в Арбанаси след избора на селището за второ седалище на търновските архиепи. Всичко това има своя предистория.

След понижаването на самостоятелната Българска патриаршия в ранг на митрополия, подчинена на Цариградската патриаршия в началото на XV в., комплексът около църквата „Св. св. Петър и Павел“ в Търново става митрополитска резиденция, а храмът – митрополитска катедра. В края на XVI в. търновският митрополит Дионисий Рали и подведомствените му епископи са ангажирани с подготовката и провеждането на широка антиосманска бунтовническа дейност в подкрепа на военните акции на влашкия воевода Михаил Храбри. През есента на 1598 г. подготвяното въстание избухва, като обхваща редица центрове в Северна България. За съжаление договорената отвън помощ не идва, а това обрича на неуспех бунта. Участието на Дионисий Рали в подготовката на въстание срещу турската власт не остава скрито от нея и той е принуден да напусне катедралния град. Всичко това довежда до сериозно напрежение в отношенията между християнската църква в Търновската епархия и официалната власт. Религиозната агресивност в края на XVI–началото на XVII в. на мюсюлманската общност е и последица от военните несполуки срещу неверниците, обитаващи земите извън границите на империята. Своеобразен израз на всичко това е един султански ферман от 27 декември 1608 г. Той е издаден по повод прошение на търновския митрополит Гавраил, отправено до Високата порта. От съдържанието на фермана става ясно, че в подчинената му епархия е създадена такава атмосфера на религиозна нетърпимост, която не му позволява пълноценно да изпълнява задълженията и упражнява правата си. Обстановката в епархиалния център Търново също не прави изключение. Това е закономерно следствие от променящата в него през разглеждания период етнодемографска картина. От XVII в. насетне християнското население драстично намалява, а броят на мюсюлманите в града се увеличава. По тези причини Търновската митрополия предприема стъпки за създаването на второ седалище на предстоятеля на първосвещеническия престол. Изборът ѝ пада върху разположеното в близост до старата столица Арбанаси. Селището има специален статут, жителите му които са само християни се радват на данъчни облекчения, икономическото развитие е бурно, създадена е добра организация на учебното дело и образованието и др.

Изборът на Арбанаси за второ седалище на митрополията довежда до необходимостта от издигането на храм, който да изпълнява катедрални функции. За целта е реконструирана най-старата култова постройка в селището. Когато в началото на XVII в. започва нейното разширение архитектурната идея е да бъде изграден двупрестолен храм. По тази причина старата църква е запазена, а до нея е издигнато ново култово пространство. Включването на храма „Св. Георги“ в обема на новия храм в никакъв случай не означава, че той вече изпълнява функциите само на параклис. Разположението на св. Престол в него показва, че той е един пълноценен храм в който може да се служи св. Литургия. С издигането на новото култово пространство от южната му страна с патрон св. Димитър, в рамките на общия обем има два равностойни от гледна точка на функцията св. Престола. Красноречиво доказателство за това, че храмът е двупрестолен са стенописните изображения в патронните ниши. В нишата на църквата, посветена на св. Димитър, са представени св. Димитър и св. Георги изправени фронтално, а над тях от небесен сегмент Христос благославя с две ръце. В

патронната ниша, разположена над входа към църквата „Св. Георги” има изображения на св. Димитър и св. Георги, които поднасят на Иисус Христос модел на храма. Върху триптих-поменик от първата половина на XVIII в. принадлежал на църквата също са изобразени двамата светци. Редица примери сочат, че много често митрополитските и епископски храмове принадлежат към многопрестолния архитектурен тип. Многопрестолна е църквата „Св. Богородица”, построена за нуждите на Агатонийската епископия, чието седалище през втората половина на XVIII в. е пренесено в Пазарджик. Митрополитската църква „Успение на св. Богородица” в Самоков е с три престола. Според някои сведения преди XIX в. епископският храм „Св. Възнесение” в Шумен се е наричал „Св. Възнесение и св. Георги” и имал два престолни камъка. Анализът на сведения с различен характер показва, че създаването на второ седалище на митрополията и изграждането на катедралния храм „Св. Димитър” стават по инициатива на владиката Гавраил (1608–1626).

От 30-те години на XVII в. до края на XVIII в. катедрални функции в Арбанаси изпълнява църквата „Рождество Христово”. В средата на XIX в. митрополитска храм отново става „Св. Димитър”. За това свидетелства документ в кодекса на Търновската митрополия с дата юни 1850 г. От съдържанието му става ясно, че търновския владиката Неофит и епископите му се събират в храма „Св. Димитър” в Арбанаси и провеждат избор за викариен епископ на митрополията. Важната роля която играе църквата „Св. Димитър” при управлението на митрополит Неофит илюстрира още един факт. В притвора на храма са погребани неговите най-близки родственици – сестра му Анна Калуди и нейния съпруг Константин Калуди

Църквата „Св. Димитър” играе важна роля в организацията на учебното дело и образованието в Арбанаси. Към нея функционира килийно училище. Сведенията сочат, че през XVII в. в нея се извършва усилена книжовна дейност. Църковните книги притежание на храма „Св. Димитър” са изпълнени с многобройни приписки. Те носят информация за важни исторически, икономически и културни събития в живота на селището.

ПУБЛИКАЦИИ В ПОРЕДИЦАТА АРХЕОЛОГИЧЕСКИ РАЗКОПКИ И ПРОУЧВАНИЯ

Археологически разкопки на Царевец – обект XL. – В: АОР през 1985 г. Велико Търново, 1986, 142–143 (съав. Ат. Писарев).

Разкопки на обект № 40 на Царевец. – В: АОР през 1986 г. Разград, 1987, 190–191 (съав. Ат. Писарев).

Спасителни разкопки в с. Камен, Великотърновски окръг. – В: АОР през 1986. Разград, 1987, 141 (съав. Ив. Църов, П. Владкова, М. Цочев).

Теренни обхождания във Великотърновски окръг. – В: АОР през 1986. Разград, 1987, 274–275 (съав. Ат. Писарев).

Разкопки на крепостта „Ряховец“ при Г. Оряховица. – В: АОР през 1987. Благоевград, 1988, 169–171 (съав. Й. Алексиев, Ив. Бъчваров).

Разкопки на крепостта „Ряховец“ при Г. Оряховица. – В: АОР през 1988. Кърджали, 1989, 137–138 (съав. Й. Алексиев, Ив. Бъчваров).

Сондажни проучвания на църквата „Св. Атанас“ в Горна Оряховица. – АОР през 1988. Кърджали, 1989, 124–125.

Разкопки на крепостта „Ряховец“ при гр. Г. Оряховица. – В: АОР през 1989. Кюстендил, 1990, 150–152 (съав. Й. Алексиев, Ив. Бъчваров).

Сондажни проучвания на църквата „Св. Атанас“ в Горна Оряховица. – В: АОР през 1989. Кюстендил, 1990, 169–170.

Спасителни разкопки северно от улица „Н. Пиколо“ във Велико Търново. – В: АОР през 1989 г. Кюстендил, 1990, 155–156.

Сондажни проучвания в Арбанаси, Великотърновско. – АОР през 1990 г. Ловеч, 1991, 180 (съав. Зл. Генова).

Късносредновековен некропол при църквата „Св. архангели Михаил и Гавраил“ в Арбанаси. – АОР през 1992–1993. Велико Търново, 1994, 122.

Проучвания в двора на църквата „Св. архангели Михаил и Гавраил“ в Арбанаси. – В: АОР през 1995. София, 1996, 106.

Археологически проучвания в с. Арбанаси. Църква „Св. Димитър“ и некропол. – АОР през 2002 г. София, 2003, 113.

Проучвания на некропола при църквата „Св. Димитър“ в с. Арбанаси, Великотърновско. – АОР през 2003 г. София, 2004, 203–204 (съав. М. Станчева).

Проучвания на некропола при църквата „Св. Димитър“ в Арбанаси. – АОР през 2004 г. София, 2005 (съав. М. Станчева, Ив. Чокоев).

Спасителни археологически проучвания в североизточното подножие на Перперикон – Археологически открития и разкопки през 2007г. София, 2008, 538–542.(съав. Н. Овчаров, Д. Коджаманова).

Проучвания на скален град Перперикон. - Археологически открития и разкопки през 2008г. София, 2009, 622–625.(съав. Н. Овчаров, З. Димитров, Д. Коджаманова).

Велико Търново. Сондажни археологически проучвания в кв. 217, поземлен общински имот I–12. – Археологически открития и разкопки през 2008 г. София, 2009, 620–621.(съав. Н. Овчаров)

Археологически проучвания на манастира „Св. св. Петър и Павел“ и храма „Св. Иван Рилски“ във Велико Търново. – Археологически открития и разкопки през 2009 г. София, 2010, 509–511.(съав. Н. Овчаров).

Археологически проучвания в дворното пространство на църквата „Св. Димитър“ в Арбанаси. – В: Археологически открития и разкопки през 2009. София, 2010, 511–513.(съав. Ил. Петракоев)

Спасителни археологически проучвания на католическия и арменски храм „Успение на св. Богородица“ (“Сурп Аствадзадзин”) във Велико Търново. – В: Археологически открития и разкопки през 2009. София, 2010, 513–516.(съав. Ил. Петракиев).

Археологически проучвания на манастира „Св. св. Петър и Павел“ и храма „Св. Иван Рилски“ във Велико Търново. – В: Археологически открития и разкопки през 2010 г. София, 2011, 448–451. (съав. Н. Овчаров, В. Георгиева, Ил. Петракиев).

Археологически проучвания на манастирския комплекс при храма „Св. св. Петър и Павел“ във Велико Търново. – В: Археологически открития и разкопки през 2011 г. София, 2012, 424–425. (съав. Н.Овчаров, В. Георгиева, Ил. Петракиев).